

**WO'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M WORTA
ARNAWLI BİLİM BERIW MİNİSTRĪGİ**

**BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNİVERSİTETI**

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası'

Bigeldieva Gulzar Amangeldievna

**Qaraqalpaq tilinde dawisli` ha`m dawissiz
fonemalardi`n` ma`ni ayiriwshi belgileri**

PİTKERİW QA'NİGELİK JUMISI

İlimiy basshi': **filologiya ilimlerinin' doktori`,
akademik A.Da`wletov**

NO'KİS-2012

Mazmun:

Kirisiw.....

a) Fonema haqqında ul'wma tu'sinik.....

b) Qaraqalpaq tili daw'sl?ha'm daw'ss'z fonemalar'ın' izertleniwi

I Bap. Qaraqalpaq tili daw'sl? fonemalar'ın' jasal'w o'zgesheligi haqqında mag'l'wmat.....

a) Daw'sl? fonemalard'ın' ma'ni ay'rwsh? ha'm ma'ni ay'rmaytug'ın belgileri.....

II Bap. Qaraqalpaq tili daw'ss'z fonemalar'ın' jasal'w o'zgesheligi haqqında mag'l'wmat.....

a) Daw'ss'z fonemalard'ın' ma'ni ay'rwsh? ha'm ma'ni ay'rmaytug'ın belgileri.....

Juwmaq.....

Paydalan'lg'an a'debiyatlar.....

Kirisiw

a) Fonema haqqında ulwma tu`sinik

Lingvistika iliminin` tariyxında «fonema» tu`sinigine tiykar salg`an adam rus-polyak ilimpazı İ.A.Boduen de Kurtene yedi. Wonin` fonema haqqındag`ı ta`liymat? sha`kirtleri ta`repiyen rawajland`ıd?. Birinshi ret «fonema» terminin qollang`an N.V.Krushevskiy bold?

Ha`zirgi da`wir tilshileri fonemag`a tu`rlishe tu`sinik berip at`r. Us? tu`siniklerge tiykarlan`p fonemag`a to`mendegishe an`qlama beriwge bolad?. fonema-tildegi ma`nili birlikler bolatug``n so`z ha`m morfemalard?payda yetiwshi ha`m wolard? aj`rat`w ush`n x`zmet q`latug``n, artikulyatsiyal`q ha`m akustikal`q jaqtan wo`zgesheliklerge iye bolg`an tildin` yen` kishkene birliklerine ayt`lad?.

Tildegi ma`ni sh`g`ar`wsh?belgiler so`z ha`m morfemalard?payda yetiw ha`m wolard? aj`rat`w ush`n jumsalaturug``n fonemalar til sistemasında bir-birine qarama-qars? qoy`l`w? arqal? an`qlanad?. Fonemalar wortas`hdag`? bunday qarama-qars? qoy`l`wlardan fonologiyal`q oppozitsiyalar do`reydi.

Fonema so`z, morfema ham ga`pler du`ziwde g`ana tildin` yen` kishkene bo`legi. Al tiykar`han fonema yen` tiykarg`? birlik bol`p, tu`rli artikulyatsiyal`q ha`m akustikal`q belgilerdi wo`z ishine qamt`yd? ha`m bul belgilerden du`zilgen bolad?. M`sal?: m fonemas`h`h` mur`hl`q belgisi, j fonemas`h`h` aw`zl`q belgisi arqal? bir-birinen aj`rat`p al`w mu`mkin: mol-jol, d fonemas`h`h` u`nli, t fonemas`h`h` u`nsiz belgileri menen wolard? aj`rata alam`z: dos-tos. Demek, fonemalar us`nday ha`r tu`rli belgileri menen ju`zege keledi. Ma`selen, foneman`h` jar`l`wsh?, u`nli-u`nsiz, mur`hl`q (aw`zl`q) jab`s`h`q?, til ald? belgileri foneman? payda yetedi. Bir foneman? yekinshi fonemadan aj`rat`w ush`n x`zmet q`latug``n

artikulyatsiyalq ha`m akustikalq belgiler won`n` aj`rat`wsh? belgileri yamasa fonologiyalq belgileri dep atalad?

Foneman`n` joqar`dag` `day «ma`ni ay`r`wsh`lq» belgileri yen` birinshi ret akademik L.V.Sherba ta`repinen an`qland?. Keyin bul an`qlamalar prof.L.R.Zinder foneman`n` waz`ypas? tek so`z ha`m so`z formalar`n` aj`rat`w ush`n` yemes, al tildegi birliklerdi «tan`p al`wda» dep ko`rsetken yedi.¹ Demek, so`zler bir-birinen ma`nisi boy`nsha, wannan keyin fonetikalq qur`l`is? boy`nsha aj`ral`p turad?. Solay yetip, so`zdin` ma`nisi ha`m fonetikalq qu`r`l`is? bir-biri menen t`g`z baylan`l?. M`sal? jol, jal, jel, jul, j`l. Bul m`sallardag`? so`zler ha`r tu`rli tu`sinikti bildirip turg`an? ush`n, ha`r tu`rli so`z. Ja`ne de fonetikalq qur`l`is? jag`han da ha`r tu`rli daw`sl`larga iye bol`p tur. A`lbette, bul qub`l`slar (so`zdin` ma`nisi ha`m won`n` fonemalq qur`l`is?) bir-biri menen t`g`z baylan`l?bolad?

Joqar`dag`? m`sallarda fonemalar so`zlerdi, wolard`n` ma`nilerin ay`r`p tursa, balam, balan` so`zlerinin` negizi bir (bala) bol`p, m ha`m n` daw`ss`zlar? so`zdi tu`rlendirip, ha`r tu`rli forma jasap tur. Seslerdin` bunday x`zmet atqar`w? wolard`n` fonemalq funksiyas? bolad?. Yag`n`y, fonema so`zlerdi, wolard`n` ma`nilerin ha`m formalar`n` ay`r`wsh`lq x`zmetin atqarad?yeken.

Ha`r bir fonema tildegi basqa fonemalardan ay`r`l`p turad?, son`n` menen birge wol sol tildegi basqa barlq fonemalarg`a qarama-qars? qoy`lad?. Ha`r bir fonema tiykarg`? ha`m tiykarg`? yemes belgilerdin` j`ynag`han turad?. Bug`an m`sal retinde j fonemas`n` alayq. J fonemas`n`n` tiykarg`? ma`ni ay`r`wsh? belgileri til ald?, juw`ss`h`q?, u`nli, aw`zl`q bol`p yesaplanad?. Sebebi, j fonemas`na qarama-qars? qoy`latug`h`n kishkene tillik q fonemas?, jab`ss`h`q? b fonemas?, u`nsiz sh fonemas?, mur`hl`q m fonemas?, bir fokusl? s fonemalar? bar. Wolar fonema s`pat`nda bir-birine qarama-qars? qoy`lad?. M`sal? jol-qol-mol-sol-bol. J-q-m-s-b. J-til ald?, yeki fokusl? fonema, q-kishkene tillik, m-mur`hl`q, s-u`nsiz, bir fokusl?

¹ Зиндер Л.Р. О «минимальных парах». –Сб. «язык и человек». Изд. МГУ. 1960, С.109.

b-yerinlik. Mine, ushunday belgileri arqal? bular bir-brinen ajral?p turad?. Biz joqar?da j fonemas?h?h? tiykarg`? belgilerin ko`rip sh?qt?q. Al j fonemas?h?h? tiykarg`? yemes belgileri won?h? juwan, jin`ishke, juwan ha`m yerinlik, jin`ishke ha`m yerinlik bol?p ayt?l?w? fonemal?q belgisi bola almayd?. Cebebi, qaraqalpaq tilinde wog`an qarama-qars? qoy?latug`?n jin`ishke j ha`m yerinlik j sesleri wo`z ald?ha jeke-jeke fonema s?pat?nda jumsalmayd?. J sesinin` juwan ya jin`ishke bol?p ayt?l?w? fonetikal?q jag`daylarg`a baylan?sl? bolad?. Juwan daw?sl? sesler menen qon`s?las kelse, qaraqalpaq tilindegi basqa daw?s?zlar s?yaql? juwan bol?p ayt?lad? (jala, j?l), jin`ishke daw?sl?lar menen qon`s?las kelse, jin`ishke bol?p (jal, jen`, jiger), jin`ishke ha`m yerinlik daw?sl?lar menen kelse jin`ishke ha`m yerinlik bol?p (ju`r, ju`weri, jo`nsiz), juwan ha`m yerinlik daw?sl?lar menen kelse juwan ha`m yerinlik bol?p (jol, jul?h) ayt?lad?. Bul foneman?h? tiykarg`? yemes belgisi, won?h? fonetikal?q belgileri bol?p yesaplanad?. Bunday bir foneman?h? ha`r tu`rli fonetikal?q jag`daylarda ush?ras?w? foneman?h? ayt?l?w?ha ta`sir yetip, belgili da`rejede wog`an qos?msha tu`r beredi. Us?nnan foneman?h? ren`kleri kelip sh?g`ad?. Joqar?dag`? m?sallarda j fonemas?h?h? juwan, jin`ishke, juwan ha`m yerinlik, jin`ishke ha`m yerinlik bol?p ayt?l?w?han won?h? ren`kleri payda bolad?. M?sal?: jol, jal, jel, j?l so`zlerindegi j, j', j°, j° sesleri j fonemas?h?h? tildegi ren`kleri yamasa tilde jumsalatug`?n wa`killeri dep atalad?. Sonl?qtan da akademik L.V.Sherba foneman? «seslik tip» dep atayd?. Demek, fonema tilde wo`zlerinin` ren`kleri arqal? wo`mir su`redi yeken. Al jol-qol, pol-bol, qas-tas so`zlerindegi j-q, p-b, q-t fonemalar? ren`kler yemes, al o`z ald?ha dara fonemalar. Sebebi ha`r bir fonema so`zlerde ma`ni ay?l?w ush?n x?zmet yetip tur.

Ha`r tu`rli fonetikal?q jag`daylarg`a baylan?sl? payda bolg`an ren`kler foneman?h? minnetli ren`kleri dep atalad?. Ay?m dialektlik jag`daylarg`a

baylanis? fonema aytaw? jag`han ha`r tu`rli jag`daylarda aytaw? mu`mkin.

Msal?

Joldas-djoldas

Jaman-djaman t.b.

Bunday bir foneman` (j fonemas`h`) tu`rli ren`klerde aytaw? foneman` fakul`ativ ren`kleri dep atalad?

Demek, foneman` ma`ni ayawsh? belgileri menen bir qatarda ma`ni aymaytug`h belgileri de bar. Msal? dawslard`h` sozml? ha`m qsqal`g`?, dawsszlar`h` juwan ha`m jin`ishkeligi, juwan ha`m yerinlik, jin`ishke ha`m yerinlik bolp aytaw? fonologiyal`q jaqtan wonsha a`hmiyetli yemes. Sebebi, wol belgiler so`zlerdi ayaw ush`h x`zmet q`lmayd?. Bun`h` menen tildegi fonemalard`h` wo`zara qarama-qars? qoyaw? wolar aras`hdag`? baylanis, jaq`hl`q joq degen tu`sinikti an`latpayd?. Kerisinshe, bulay yetip fonemalard? qarama-qars? qoyaw arqal? wolar`h` tilde bir sistema quraytug`h`l`g`h, baylanis`h, jaq`hl`q jaqlar`h ko`riwge bolad?. Msal? m-n, n` fonemalar`h alay`q. Bul u`sh fonema tek jasaw worn? jag`han bir-birinen aj`ralp turad?. M-erinlik, n-til ald?, n` – kishkene tillik fonemalar. Al qalg`an belgileri jag`han bul u`sh fonema da birdey: u`shewi de sonor, jab`sh`q?, mur`hl`q dawsszlar bolp yesaplanad?

Ha`r bir tildin` fonemalar`h` ma`ni ayaw ha`m ma`ni ayawmaw belgileri wo`zine tiyisli bolad?. Bir tildegi fonologiyal`q belgiler basqa tillerde ma`ni ayawmaw? mu`mkin. Msal? qaraqalpaq ha`m wo`zbek tillerindegi dawslard`h` sozml? ha`m qsqal`g`? tiykarg`? belgi x`zmetin atqarmaytug`h bolsa, q`g`z ha`m tu`rkmen tillerinde bul belgiler tiykarg`? ma`ni ayawsh? belgiler bolp yesaplanad?. Turm`sm`z`dag`? na`rseler ha`r tu`rli bo`limler ha`m s`patlardan payda bolg`anday, fonemalar da ha`r tu`rli ma`ni ayawsh? ha`m ma`ni ayawmaytug`h belgilerden du`zilgen. Bunday dialektikal`q n`zaml`l`q fonemag`a da tiyisli. Ha`r

bir fonema tildin` ishki qur`l`sh`ndag`? fonologiyal`q qarama-qars`l`qlard`n` ag`zas? yesaplanad?. A`ne us`ishki qur`l`sh` tu`rlishe bolg`anl`g`? sebepli du`n`ya tillerindegi fonemalar ha`m wolard? payda yetiwshi fonologiyal`q qarama-qars`l`qlar da ha`r tu`rli bolad?.

«Til-tu`siniklerdi tu`sindirip beriwshi belgiler sistemas`¹»- dep q`sqasha ta`ripleme bergen yedi F.de Sossyur. Bul ta`ripleme de ken` mazmun bar. Sebebi, tildegi –tu`siniklerdi tu`sindiriwshi belgiler wondag`? barl`q birliklerdi (fonema, morfema, so`z, ga`p) wo`z ishine qamt`yd?. Tildin` ha`r bir basq`sh? fonologiya, morfonologiya, morfologiya, leksika, sintaksis ha`m stilistika da wo`z sistemas`na, an`qlap aytqanda «kishi sistema»s`na iye. Sol sebepli, til pu`tin bir sistemalar sistemas`² s`pat`nda tu`siniledi.

Tildegi barl`q fonemalar wortas`ndag`? wo`zara baylan`slar fonologiyal`q sisteman? payda yetedi. Bul baylan`slard`n` qanday du`zilgenligi ha`m qay ta`rizde yekenligi fonologiyal`q yaki fonomatik birlik s`pat`nda qaral`p, wol fonologiyal`q oppozitsiyan`n` bir ag`zas? bolad?. Ha`r bir foneman`n` fonologiyal`q sistemas`nda wo`z worn? ha`m waz`ypas? bar. M`sal?: geybir fonemalar tek so`zdin` wortas`nda ha`m aq`r`nda jumsalad?(n` fonemas?), al geybir fonemalar so`zdin` bas`nda keledi de, aq`r`nda ush`raspayd?(b fonemas?).

Fonologiyada fonemalar paradigmatic ha`m sintagmatic ta`repi u`yreniledi. Fonemalard? (ha`m de basqa til birliklerin) birdey wor`nlarda bir-biri menen qarama-qars? qoy`w paradigmatic qatnas dep atalad?. M`sal?: ber-ter, bar-tar. Fonemalard? paradigmatic ta`repten qaraw arqal? wolard`n` ma`ni ay`r`wsh? ha`m ma`ni ay`r`maytug``n belgileri an`qlanad?. Al sintakmatic ta`repten fonemalard`n` qays? wor`nlarda, qanday jag`daylarda so`z, morfema ha`m buw`nlarda jumsal`w?

¹Ф.де Соссюр. Труды по языкознанию. М., «Прогресс», 1977, С.54.

² Г.П.Мельников. «Системный подход» в лингвистике. Системные исследования. М., «Наука», 1972, С.194.

wolard^h tiykarg[?] wor^hlardag[?] tu^rli artikulyatsion-akustikal^q tu^rlerinin^o wo^zgeriwi u^yreniledi.

Fonologiyada ha^r bir fonema ayr^qsha ayr^lp qaralmayd[?], biraq won^h basqa fonemalar menen baylan^s? birinshi wor^hg^a qoy^lad[?], sebebi fonologiyal^q sistemada ha^r bir foneman^h wo^z worn[?]bar.

Demek, ay^rp u^yrengen fonema hesh na^rse yemes, won^h pu^tin sistemag^a birlestirip tur^lwsh[?] qatnas^h tab^lw za^ru^r. Yeki foneman^h bir-biri menen baylan^s? oppozitsiyan[?] payda yetedi. Biraq jeke al^hg^an bir oppozitsiuiya yele sistema yemes. Yen^o za^ru^r bolg^an ma^sele: oppozitsiyalard[?]ha^m de won[?]payda yetiwshi fonemalard[?] joqar[?] bir pu^tinliktegi sistemag^a birlestirip tur^lwsh[?] integratsiyadag[?]us^l ha^m mexanizmlerdi an^qlawdan ibarat.

Tildegⁱ fonemalar, dialektikal^q jaqtan qaralg^anda, akademik L.V.Sherba atap ko^rsetkenindey «...pu^tin bir qarama-qars^lqlar sistemas^h payda yetedi»¹.

Fonemalard[?] artikulyatsiyal^q ha^m akustikal^q jaqtan maⁿi ay^rl^wg^a x^zmet q^latug^h belgiler maⁿi ay^rl^wsh[?] belgiler (differentsialⁿiy priznak) dep ju^rgiziledi. Fonema tu^sinigi, aⁿe us^hday belgilerdin^o j^ynd^s? s^pat^hda tu^siniledi.

Maⁿi ay^rl^wsh[?] belgileri wo^z-wo^zinen kelip sh^qpay, ba^lkim fonemalard[?] so^zler ha^m morfemalard[?] bir tu^r wor^hlarda sal^tt^lw arqal[?] payda bolad[?] M^sal[?] gu^l-ku^l, qas-qos, tis-tes, tos-tu^s t.b.

Foneman^h maⁿi ay^rl^wg^a qatnaspaytug^h ren^kleri fonetikal^q sebeplerge baylan^l? kombinatorl^q ha^m pozitsiyal^q ren^kler bol^p bo^linedi. Kombinatorl^q ren^kler qon^slas fonemalard^h bir-birine tiygizgen ta^sirinen payda bolad[?] Qaraqalpaq tilinde juwan daw^ll^larg^a qon^slas bol^p kelgen daw^ls^z sesler juwan, jin^oishke daw^ll^larg^a qon^slas bol^p kelgende daw^ls^z seslerdin^o jin^oishke bol^w? (tas-tes, t-s fonemalar^hh^h juwan ha^m jin^oishke bol^w?) yerinlik

¹ Л.В.Шерба. Фонетика французского языка. М., 1957.С.20.

daw'sl'larg`a qon`s'las bol'p kelgende daw'ss'zd'h` yerinlik bol'p ayt'l'w? (tos so`zindegi t? ha`m s? fonemalar'h'h`inlik bol'p ayt'l'w?) foneman'h` kombinatorl'q ren`klerin payda yetedi. So`zdin` bas'nda, wortas'nda, aq'r'nda keliwine baylan'sl? buw'hn'h` xarakterine, pa`tine baylan'sl? bir foneman'h` belgili da` rejede tu`rlishe ayt'l'w'nan foneman'h` pozitsiyal'q ren`kleri jasad? Soday-aq, foneman'h` ren`kleri so`ylew stiline, so`ylewdin` emotsional'l'g`na da baylan'sl? bol'w? mu`mkin.

Yeger de fonemalar bir-birinen bir belgisi menen aj'ral'p tursa fonologiyada bun? bir oppozitsiyal? fonemalar dep aytad?. M'sal? f-s, v-z, bg, p-q t.b. Al yeki belgisi menen bir-birinen aj'ral'p turatug`n fonemalar yeki oppozitsiyal? fonemalar dep atalad?. B-m, d-sh, t-l. Al, aj'ral'wsh? belgileri yekiden ko`p bolg`an fonemalard? fonologiyada ko`p oppozitsiyal? fonemalar dep atalad?. M'sal? f-n, p-l, d-x, d-w t.b. Bunday bir-birinen aj'ral'p turatug`n belgiler fonemalard'h` ma`ni ay'r'wsh? belgileri yamasa tiykarg`? belgileri bolad?

b) Qaraqalpaq tili fonetika taraw'h'h` izertleniwi.

Qaraqalpaq tili 30-j'lardan baslap ilimiy izertlene baslad? desek qa`telespeymiz. Us? da`wirge shekem qaraqalpaq tilinin` anaw ya m'naw topar'na kiretug`n'l'g`? haqq'nda g`ana q'sqasha mag'l'wmatlar beriliw menen shekleniledi. Us'nday jag`daylard'h` sebebinen ana tilimiz boy'nsha materiallard'h` bolmaw? ha`m qa`nigelerdin` jetispewi ay'r'w ilimpazlar ta`repien dur's ko`rsetildi.

1930-j'l? sho`lkemlestirilgen ilimiy ekspediuiyalar (Qazaqstan ha`m Wo`zbekstan Respublikalar? ta`repien) qaraqalpaq tilin ha`r ta`repleme izertlewdi maqset yetti. Us? ekspeditsiya juwmag`nda qaraqalpaq til iliminin` fonetika taraw'na baylan'sl? da ilimiy miynetler jar'q ko`rdi. Qaraqalpaq tilinin` fonetikas'h` arawl? izertlewge qarat'l'g`an professor E.D.Polivanovt'h` «Nekotor'e foneticheskie osobennosti karkalpaxskogo yaz'ka» atl? ko`lemli maqalas? ha`zir de

qunʻn joytqan joq. Bunda qaraqalpaq tilinin` dawʻslʻ ha`m dawʻssʻz fonemalarʻna sʻpatlama berilgen. Sonday-aq, Qaraqalpaqstanda espeditsiyada bolʻp, juwmag`nda jazʻlg`an S.E.Malovtʻn` «Karakalpakskiy yazʻki ego izuchenie» maqalasʻ «Karakalpakiya» toplanʻnda baspadan shʻqtʻ (Leningrad, 1934). Keyin bul miynet «Zametki o karakalpakskom yazʻke» (Nukus, 1964) atʻ menen wo`z aldʻna kitapsha yetip shʻg`arʻldʻ. N.A.Baskakovtʻn` «Kratkaya grammatika karakalpakskogo yazʻka» (Turtkul, 1932) miynetlerinde qaraqalpaq tilinin` seslik sistemasʻna baylanʻslʻ bahalʻ pikirler bar.

50-jʻllardan baslap qaraqalpaq tilinin` fonetika tarawʻ jergilikli qa`nigeler ta`repinen arnawlʻ izertlene basladʻ. Fonetikanʻ ayʻrʻm ma`seleleri boyʻnsha da`slepki kandidatʻlʻq dissertatsiyalar qorg`aldʻ. Qaraqalpaq tilinin` dawʻssʻz fonemalarʻ haqqʻnda N.A.Baskakov wo`zinin` «Karakalpakskiy yazʻk» I tom miynetinde ken`irek toqtag`an. R.S.Beknazarovanʻn` «Konsonantizm sovremennogo karakalpakskogo literaturnogo yazʻka» atʻlʻ kandidatʻlʻq dissertatsiyasʻnda dawʻssʻz fonemalardʻn` artikulyatsiyalʻq ayʻrʻmashʻlʻqlarʻna toqtap wo`tken. Ja`ne de R.S.Beknazarovanʻn` «Materialʻ eksperimental`no-foneticheskogo issledovaniya soglasnʻx sovremennogo literaturnogo karakalpakskogo yazʻka» (Vestnik, 1971, S.61-64), «Soglasnʻe fonemʻ karakalpakskogo yazʻka» (Kiev, 1973 g.) atʻlʻ miynetleri bar. Sonday-aq, A.Da`wletovtʻn` «Vokalizm sovremennogo karakalpakskogo literaturnogo yazʻka» (1971), «Vokalizm karakalpakskogo yazʻka» (Samarkand, 1976), Ye.Berdimuratov, A.Da`wletov «Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika, leksikologiya» (No`kis, 1979), K.Ubaydullaevtʻn` «Ha`zirgi zaman qaraqalpaq tili. Fonetika» (Nukus, 1965) miynetlerinde dawʻssʻz fonemalarg`a azlʻko`pli sʻpatlamalar berilgen. Biraq wolardʻn` ma`ni ayʻrʻwshʻ(differentsial`) belgileri jo`ninde arnawlʻ tu`rde so`z yetilmegen. Sonlʻqtan da, biz bul ma`seleni arnawlʻ so`z yete wotʻrʻp

daw'ss'z fonemalard? bir pu'tin sistema retinde qarap, sol sisteman'h` ha'r bir s'h'ar'h basqalar'ha qarama-qars? qoya wot'f'p, wolar'd'h` ma'ni ay't'wsh? belgilerin ja'n-jaql?so'z yetiw'di qa'niygelik jum's'm'zda maqset yetip qoyd'q.

v) Qaraqalpaq tilinde daw'ss'z fonemalard'h` jasal'w wo'zgesheligi haqq'nda mag'l'wmat.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde 25 daw'ss'z fonema, 26 daw'ss'z ha'rip bar: b, v, g, g`, d, j, z, y, k, q, l, m, n, n`, p, r, s, t, w, f, x, h, ts, ch, sh, sh. Bul daw'ss'z 26 ha'riptin` 25 i wo'z ald'ha dara fonema bolsa alad?, birewi (sh) yeki (shsh) yamasa (shch) sestin` dizbegin bildiredi.

Daw'ss'z fonemalar bolg'an v, ts, f, ch wo'zimizdin` tu'pkilikli (qaraqalpaq tilinde) so'zlerde qollan'lmayd?, rus tilinen ha'm rus tili arqal? basqa tillerden kirgen so'zlerde g`ana ush'rasad?.¹ Bul fonemalar ana tilimizdegi fonemalar menen oppozitsiyag`a kire almaw? ha'm birdey fonetikal'q jag`dayda turg`an so'zlerde ush'rasa almaw? da mu'mkin. Biraq bul fonemalar tildegi birliklerdi tan'p al'wda u'lken a'hmiyetke iye.

Daw'ss'z seslerdin` daw'sl'ardan daw'sl'ardan ay'rmash'lg`?, daw'ss'z sesler buw'h quray almayd?. Ja'ne de daw'ss'zlard'h` daw'sl'ardan artikulyatsiyal'q jaqtan da wo'zinshelik wo'zgesheliklerge iye bolad?. Daw'ss'zlard? aytqanda wo'kpeden sh'qqan hawa ag`m? aw'z bosl'g`nda tos'q'nl'qqa ush'rayd?, al daw'sl'ard? aytqanda hawa ag`m? aw'z bosl'g`nda tos'q'nl'qqa ush'ramayd?. Daw'sl'ard? aytqanda hawa ag`m? ku'shsiz, wo'lpen` bolad?, al daw'ss'zlard? aytqanda hawa ag`m? ku'shli bolad?. Daw'sl? seslerdi aytqanda tek daw's qatnasad?, al daw'ss'zlard? aytqanda daw's penen qosa shawq'm da qatnasad?.

Daw'ss'z seslerdi aytqanda wo'kpeden sh'qqan hawa ag`m? aw'z bosl'g`n'h` bir jerinde tos'q'nl'qqa ush'rayd?. Bul tos'q'nl'q payda bolg'an wor'h daw'ss'z fonemalard'h` jasal'w worn? dep atalad?. M'sal? d ha'm z daw'ss'zlar? jasal'w

¹ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, С.199.

worn?jag`nan til ald?fonemalar?, y fonemas?til wortas?, x fonemas?til art?yamasa kishkene tillik fonema bolad?.

Jasalw wornna qaray dawssz fonemalar: yerinlik, til ald?, til wortas?, til art?, kishkene tillik, ko`mekey dawsszlar?bolp bir-birine qarama-qars?qoylad?.

Yerinlik dawsszlardn` wo`zi de qos yerinlik b, p, m, w yerinlik-tislik dawsszlar v, f bolp bo`linedi.

Til ald?dawsszlar?–t, d, s, z, n, l, r, ch, ts. Al sh, j fonemalar?da til ald?, biraq yeki fokusl?.

Til wortas? dawssz? – y. Bul sestiy aytqanda tildin` wortan`g`? bo`limi qatt? tan`lay menen jumsaq tan`laydn` wortasna qaray ko`teriledi.

Til art? dawsszlar?k, g. Bul yeki sestiy aytqanda til artq? tan`laydn` artq? ta`repine (jumsaq tan`layg`a) qaray ha`reket yetedi.

Kishkene tillik dawsszlar – q, g`, n`, x. Bul seslerdi aytqanda kishkene til ha`reketshen` xzmet atqarad?.

Ko`mekey (faringal`) dawssz? – h fonemas?. Bul sestiy aytqanda tildin` tu`bi jutq`nshaqt`n` diywalna jaq`nlasad?. Sonday-aq, ha`reketshen` so`ylew ag`zalar`n`n` jab`sw?, jaq`nlasw? ha`m til ush`n`n` dirildewi arqal? da, so`ylew ag`zalar`n`n` birden jab`sw? ha`m keyin ala bir-biri menen aj`rasw? arqal? da tosqa`n`l`q jasalad?. Dawsszlardn` bunday tu`rli us`l menen payda bolw?dawssz fonemalardn` jasalw us`l?dep atalad?.

Jasalw us`lna qaray dawssz fonemalar jab`sh`q?, juw`sh`q?, birikpeli, diridewik bolp bir-birine qarama-qars?qoylad?.

Jab`sh`q? dawsszlard? aytqanda wo`kpeden sh`qqan hawa ag`m? awz bosl`g`nda tosqa`n`l`qqa ush`rap, na`tiyjede ha`reketshen` so`ylew ag`zas? ha`reketke kelmeytug`n` so`ylew ag`zashna tiyedi. Bul fonemalard? aytqan waq`tta da`slep so`ylew ag`zalar? bir-birine tiyedi de, keyin birden aj`rasw payda bolad?.

Jabʼʼhʼqʼdawʼʼsʼz fonemalar b, p, t, d, k, g, q, gʻ, m, n, nʻ. Tek nʻ sesin aytqanda jabʼʼʼdan keyin jarʼʼʼdʼhʻ bolʼʼʼ?zaʼruʼr yemes.

Juwʼʼhʼqʼdawʼʼsʼzlar – w, v, f, s, z, sh, j, l, y, x, h. Wolardʼhʻ artikulyatsiyalʼq waqtʼnda haʼreketshenʻ soʼylew agʼzalarʼ haʼreket yetpeytugʻh soʼylew agʼzalarʼna jaqʼhlasʼwʼ arqalʼ sanʼlaq payda yetiledi haʼm wol sanʼlaqtan qʼʼʼp shʼqqan hawa agʻʼmʼ juwʼʼhʼqʼdawʼʼsʼzgʻa zaʼruʼrli bolgʻan shawqʼmdʼ payda yetedi.

Jasalʼw usʼʼ? boyʼhsha ch, ts sesleri affrikat dawʼʼsʼzlarʼ delinedi. Bulardʼ aytqan waqʼta daʼslep jabʼʼʼ keyin juwʼʼʼ payda boladʼ. Ts haʼm ch seslerininʻ birinshi jabʼʼhʼqʼ fazasʼ birdey til ushʼ alveolgʻa jabʼʼadʼ. Al, yekinshi fazasʼ birewinde s sʼyaqlʼ, yekinshisinde sh sʼyaqlʼ bolʼp aytʼladʼ. Sonday-aq, affrikat ts, ch seslerininʻ jabʼʼhʼqʼ dawʼʼsʼzlardan ayʼrmasʼ da, wolardʼhʻ yekinshi fazasʼ juwʼʼhʼqʼ, al jabʼʼhʼqʼlardʼhʻ yekinshi fazasʼ jarʼʼʼshʼ?

Koʻpshilik tillerde dirildewik seslerdinʻ qatarʼna r sesi jatadʼ. Bul sesti aytqanda til ushʼ alveolʻgʻa gaʻ tiyip, gaʻ keyin qaytʼp dirildeydi.

Dawʼʼsʼzlardʼhʻ jasalʼwʼnda dawʼʼstʼhʻ haʼm shawqʼmnʼhʻ qatnasʼna qaray wolar shawqʼmlʼlar haʼm sonorlar boʼp boʻlinedi. Shawqʼmlʼlar: b, p, v, f, t, d, s, z, sh, j, ts, ch, k, g, q, gʻ, x, h; sonorlar m, w, l, n, r, y, nʻ. Shawqʼmlʼ dawʼʼsʼzlardʼhʻ jasalʼwʼnda dawʼʼsqa qaragʻanda shawqʼm basʼm boladʼ, yamasa dawʼʼ qatnaspaydʼ da tek shawqʼmnan turadʼ. Sonʼhʻ ushʼhʻ shawqʼmlʼ dawʼʼsʼzlardʼhʻ woʻzi uʼnli haʼm uʼnsiz bolʼp yekige boʻlinedi. Uʼnli dawʼʼsʼzlar b, v, d, z, j, g, gʻ; uʼnsiz dawʼʼsʼzlar: p, f, t, s, sh, k, q, x, h, ts, ch.

Sonor dawʼʼsʼzlardʼ aytqanda shawqʼmgʻa qaragʻanda dawʼʼ basʼm keledi. Demek, bul duwʼʼsʼzlar dawʼʼslʼargʻa jaqʼh boladʼ yeken.

Dawʼʼsʼz seslerdi aytqanda tek awʼz boslʼgʻʼ rezonator xʼzmetin atqarʼp qoymastan, ayʼrʼm dawʼʼsʼzlardʼ aytqanda murʼh boslʼgʻʼ da rezonator xʼzmetin

atqarad? Msal? m, n, n` seslerin aytqanda murn boslg`? rezonator xzmetin atqarad? Bul seslerdi aytqanda jumsaq tan`lay tu`sin`ki halda bolp, na`tiyjede hawa ag`m? murn arqal? wo`tedi. Biraq, m fonemas? yerinlik, n` fonemas? kishkene tillik, n fonemas? til ald?. Bul jag`nan m, n, n` fonemalar? bir-birinen ajralp turad?. Mine, us?jaqlarn yesapqa alsaq murnlq dawsszlarn aytqanda da awz boslg`nn` bir jerinde tosqnlq jasadyeken.

Biz joqarda dawssz fonemalardn` ma`ni aywsh?belgilerin ko`rip wo`ttik. Msal? baq-taq-qaq-haq; b-yerinlik, t-til ald?, q-kishkene tillik, h-ko`mekey dawsszlar?. Mine, usnday belgiler bul dawsszlardn` tiykarg`? ma`ni aywsh? belgileri bolp yesaplanad?. Qaz-qas-qar; z-u`nli, s-u`nsiz, r-sonor dawsszlar?.

Us? msallardan-aq ko`rinip tur, ha`r bir dawssz fonema ma`ni ayw xzmetin atqara aladyeken.

I BAP. Dawi'sli' fonemalardi'n' ma'ni ayi'ri'wshi'li'q belgileri

Qaraqalpaq tilinin' fonemali'q qurami'ni'n' ani'qlaw ma'selesi ayi'ri'm quramali' seslerdin' diftonglardi'n' bir fonemadan turatug'i'nli'g'i'n yamasa yeki fonemadan turatug'i'nli'g'i'n ani'qlaw ma'selesi menen tikkeley baylani'sli'. Basqasha aytqanda, qaraqalpaq tilinin' fonemali'q qurami'n' ani'qlawda ha'zirge shekem a'debiyatlarda talasli' boli'p ju'rigen [y] ha'm [w] yari'm dawisli'lari'ni'n' dawisli' fonemalar menen buwi'nni'n' qurami'nda ushi'rawi'nan jasalatug'i'n diftonglardi' ayri'qsha fonema dep sanali'wi' kerek pe yamasa wolardi'n' ha'r biri yeki fonemani'n' dizbegi me? Degen ma'selenin' qalay sheshiliwi menen ti'g'i'z baylani'sli' boladi'. Yeger diftonglar ayri'qsha fonema bolsa, wonda tildegi basqa, fonemalarg'a (soni'n' ishinde monoftonglarga da) qarama-qarsi' qoyi'ladi'. Tildegi monoftonglarga ayri'qsha fonema retinde diftonglar qoyi'lsa, wo'z gezeginde dawisli'lardi'n' fonemali'q qurami' artadi'. Yeger diftonglar yeki fonemani'n' dizbegi dep qaralsa, wolardi'n' qurami'ndag'i' dawisli' si'n'ari' a'dettegi monoftong dep qaraladi' da, al tutas diftong ayri'qsha fonema (monofonema) bolmag'anli'qtan wol tildegi basqa fonemalarg'a qarama-qarsi' qoyi'la almaydi'.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ayri'qsha fonema retinde jumsalaturug'i'n fonologiyali'q diftonglar ushi'raspaydi'. Bul tilde diftonglar jo'ninde so'z bolg'anda tek fonetikali'q diftonglar g'ana ko'zge tuti'ladi'. Atap aytqanda, artikulyaciya'li'q ha'm akustikali'q jaqtan dawisli'larga yen' jaqi'n bolg'an [y], [w] sonantlari' (yari'm dawisli'lar) dawisli'lar menen dizbeklese woti'ri'p, fonetikali'q diftonglardi' (jalg'an diftonglardi') payda yetedi.

Yari'm dawisli'lar bolg'an [y] ha'm [w] sesleri ha'mme dawisli'lar menen dizbeklesip kele woti'ri'p ashi'q yamasa tuyi'q diftonglardi' payda yete beredi. A'dette bul sesler ayri'qsha fonema retinde wo'zleri qatara bir buwi'n qurami'nda kelgen ashi'q dawisli'lardan aji'rali'p, payda yetip turg'an diftonglardi'n' qurami'nan ap-an'sat bo'leklenedi. Solay yetip wolardi'n' ayri'qsha fonema boli'wi'na hesh gu'man tuwmaydi'. Ma'selen, [ay], [aw], [ya], [waz], [waj], [yar],

[taw], [tay], [saw], [say] si'yaqli' so'zlerde ashi'q dawli'sli'lar menen kelgende [y] ha'm [w] dawli'ssi'zlari'ni'n' ayri'qsha fonema yekenin, solay yetip wol diftonglardi'n' dawli'sli' menen sonant [y] fonemalari'ni'n' yamasa dawli'sli' menen sonant [w] fonemalari'ni'n' dizbeginen turatug'i'nli'g'i'na hesh qanday gu'man tuwdi'rmaydi' ha'm buni' duri's da'lillep woti'ri'w za'ru'r yemes. Al [y] ha'm [w] sonorlari'ni'n' qi'si'q yamasa worta ko'terin'kili dawli'sli'lar menen keliwinde, solay yetip [i'w], [iw], [uw], [u'w] tuyi'q diftonglari'n, [ye], [wo], [wo'] ashi'q diftonglarn payda yetiwde da'lillewdi talap yetetug'i'n shatasli' ma'seleler bar yekeni ani'q. Wolardi'n' ha'r biri yeki fonemadan tura ma yamasa yeki seston quralg'an bir fonema ma? Mine, usi' ma'sele ayri'qsha da'lillewdi talap yetedi. Dawli'sli' fonemalardi'n' mug'dari' usi' ma'selenin' qalay sheshiliwine tikkeley baylani'sli' boladi'. Yeger wolar seston quralg'an ayri'qsha diftong-fonemalar dep yesaplansa, wonda qaraqalpaq tilindegi fonemalardi'n' sani' tog'i'zdan ko'beyedi. Al wolardi'n' ha'r biri dawli'sli' fonema menen sonant dawli'ssi'z fonemalardi'n' dizbegi dep yesaplansa, wonda qaraqalpaq tilindegi dawli'sli'lardi'n' sani' tog'i'z fonemadan ibarat boladi'. Sonli'qtan da [i'w], [yi], [uw], [u'w] tuyi'q diftonglari'ni'n' ha'm [ye], [wo], [wo'] ashi'q diftonglari'ni'n' fonologiyali'q qurami'n ani'qlaw ma'seleli menen qaraqalpaq tili dawli'sli'lari'ni'n' fonemali'q qurami'n ani'qlaw wo'z ara baylani'sli' ha'm birgelikte sheshiliwi tiyisli ma'sele boli'p tabi'ladi'.

Dawli'sli'lardi'n' fonemali'q qurami'n jo'ninde pikirlerdin' ha'r tu'rli boli'wi'ni'n' wo'zi de usi' diftonglardi'n' fonemali'q qurami'ni'n' ha'r tu'rli boli'p sheshiliwine baylani'sli'. Ma'selen, ko'pshilik a'debiyatlarda qaraqalpaq tilinde tog'i'z dawli'sli' fonema bar (a, a', o, o', u, u', i, i, e) dep sanalsa¹, al J.Aralbaev won bir dawli'sli' fonema bar dep esaplaydi'. Wol tog'i'z dawli'sli'-monoftongti'n' u'stine yeki dawli'sli' diftongti ayri'qsha fonemalar retinde qosadi' ha'm ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' imla'si' boyi'nsha [i'y], [iy] tan'balari' arqali' an'lati'li'p ju'rgen diftonglardi' juwan, jin'ishke ren'klerdegi [i] monofonemasi'

¹ **Sonor, sonant** so'zi – sonorous «shi'qqi'sh» degen ma'ni bildiretug'i'n lati'n so'zi.

dep, al [uw], [u'w] tan'balari' menen an'lati'li'p ju'rgen diftonglardi' juwan, jin'ishke ren'klerdegi [u] monofonemasi' dep yesaplaydi'. Solay yetip, J.Aralbaevti'n' bul juwmag'i' akademik I.Ken'esbaev ta'repinen ayti'lg'an qazaq tilinin' dawisli'lari'ni'n' fonemali'q qurami' tog'i'z monoftong ha'm yeki diftong fonemalardan ibarat boladi' degen pikiri menen sa'ykes keledi. Biraq ha'zirgi qazaq tilinde dawisli'lari'ni'n' fonemali'q qurami' jo'ninde de pikirler birdey yemes. I.Ken'esbaevti'n' pikirinshe qazaq tilinde won bir dawisli' fonema bolsa (a, a', e, o, o', i', i, u, u', i, ʏ)¹, A.Dju'nisbekovti'n' da'slepki pikirinshe tog'i'z (a, a', e, o, o', i', i, u, u',)², al son'g'i' pikiri boyi'nsha alti' (a, a', i', u, y, i) dawisli' fonema bar. Bulardi'n' ishinde A.Dju'nisbekovti'n' qazaq tilinde tog'i'z dawisli' fonema bar degen da'slepki pikirine qosi'li'wg'a boladi'. Al qazaq tilindegi [iw], [uw] diftonglari'n ayri'qsha fonema dep yesaplaytug'i'nli'g'i'n I.Ken'esbaevti'n' pikirine de, sonday-aq qazaq tilinde so'zlerdin' barli'q poziciyasi'nda da [e], [o], [o'] ayri'qsha fonema yemes, al yeki fonemadan ibarat diftonglar: e diftongi [u] menen [i], [o] diftongi [w] menen [u], o' diftongi [w] menen [u'] fonemalari'ni'n' dizbeginen turadi'; solay yetip qazaq tilinde ha'mmesi boli'p alti' monoftong ha'm u'sh diftong bar degen A.Djunisbekovti'n' son'g'i' pikirine de qosi'li'w qi'yi'n. Qazaq tilinde ushi'rasatug'i'n [bel]- [bil], [bol]- [bul], [ko'l]- [ku'l] jubaylas so'zlerindegi dawisli'lardi'n' qarama-qarsi' qoyi'li'wi'ni'n' wo'zi-aq, bizin'she, [e], [o], [o'] dawisli'lari'ni'n' ayri'qsha fonema (monoftong) yekeninen da'rek beredi.

Qaraqalpaq tilindegi diftoglardi'n' ha'r birinen, soni'n' ishinde [i'y], [i'yu], [uw], [u'w] tuyi'q diftonglari'ni'n' ha'm so'zdin' yen' basi'nda jumsalatu'g'i'n [ye], [wo], [wo'] ashi'q diftonglari'ni'n' fonologiyali'q jaqtan yeki fonemani'n' dizbeginen turatug'i'nli'g'i' eksperimental mag'li'wmatlar tiykari'nda ha'r ta'repleme da'lillenedi.³

¹ Джунибеков А. Гласные казахского языка. АКД. Алма-Ата, 1969, 8- bet.

² Джунибеков А. Сингармонизм в казахском языке, Алма-Ата, 1980, 17-21- bb..

³ Даулетов А. Вокализм каркалпакского языка. Самарканд. 1976, 28-44- bb.

Solay yetip qaraqalpaq tilindegi diftonglardıń fonologiyalıq jaqtan ayriqsha birlik bolmaytug'iniń g'i dawisli'lardıń fonemalıq quramın anıqlawda qatan yesapqa alıńdı.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde tog'iz dawisli' ses ayriqsha fonema retinde jumsaladı. Wolar – [a], [i'], [a'], [i], [e], [o], [o'], [u], [u']. Dawisli' fonemalardıń tu'rli fonetikalıq jag'daylarda jumsalıwi' jag'iniń qaraqalpaq tilindegi singarmonizmge sa'ykes qatan sheklenedi. Wolar tildin' tik ha'm jazıq jag'daylari' boyınsha, yerinnin' qatnasi' boyınsha ayriqsha fonema si'patında wo'z ara qarama-qarsi' qoyıladı.

Tu'rkiy tillerde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde de, bir buwi'ni' so'zlerde ha'm ko'p buwi'ni' so'zlerdin' birinshi buwi'nlari'nda barlıq dawisli' fonemalar sheklenbesten jumsaladı. Al ko'p buwi'ni' so'zlerdin' yekinshi ha'm son'gi' buwi'nlari'nda dawisli' fonemalar jumsalıwi' boyınsha sheklengen boladı. Dawisli'lar singarmonizmne muwapi'q son'gi' buwi'nlarda qanday dawisli'ni'ń keliwi aldi'n'gi' buwi'ndag'i' dawisli'ni'ń si'patınan g'a'rezli boladı. Sonday-aq ayiri'ri'm dawisli'lar qaraqalpaq tilinde son'gi' buwi'nlarda pu'tkilley jumsalıwi' da mu'mkin. Ma'selen qaraqalpaq tilinde [o], [a'], dawisli'lari' jumsalıwi' jag'iniń a'dewir sheklengen. Dawisli' [o] fonemasi' bir buwi'ni' so'zlerden yamasa ko'p buwi'ni' so'zlerdin' birinshi buwi'ni'nan basqa jag'dayda pu'tkilley jumsalmaydı. Al [a'] fonemasi' siyrek jag'dayda, onda da tiykari'nan arab, parsi' tillerinen awısqan so'zlerde ushi'rasadı. Wolar yag'ni'y [o] ha'm [a'] fonemalari' qosımtalarda pu'tkilley ushi'raspaydı. Bul jag'day [a'], [o] seslerinin' qaraqalpaq tilinde fonema retinde son'gi' da'wirde qa'lipleskenin bildiredi.

Tu'rkiy tillerde bir buwi'ni' so'zler yamasa ko'p buwi'ni' so'zlerdin' birinshi buwi'nlari' dawisli' fonemalardıń jumsalıwi' ushi'ni'ń ayriqsha qolaylı fonetikalıq jag'day boli'p tabıladı. Bul jag'day dawisli'lardıń fonemalı qa'siyetin anıqlawda yesapqa alıni'wi' tiyis.

Qaraqalpaq tilinde dawisli' fonemalar u'sh tu'rli belgileri boyınsha ayiri'ri'li'p turadı. Tildin' jazıq (gorizontal) jag'dayi' boyınsha til aldi', til

wortasi' ha'm tildin' tik (vertikal) jag'dayi' boyi'nsha ashi'q ha'm qi'si'q, yerinnin' qatnasi' boyi'nsha yerinlik ha'm yeziwlik yekenligi boyi'nsha ayi'ri'li'p turadi' ha'm usi' belgileri menen wo'z ara qarama-qarsi' qoyi'ladi'. Dawi'sli' [e], fonemasi' ayi'ri'm a'debiyatlarda ayti'lg'ani'nday ashi'q¹ yamasa worta ko'terinki² fonema yemes, al, bizin'she, qaraqalpaq tilindegi [i'], [i], [u], [u'], fonemalari' si'yaqli' qi'si'q fonemalar qatari'na jatadi'³. Birden-bir til aldi', dawisli'si' bolg'an yeziwlik [e] fonemasi' tildin' jazi'q jag'dayi' boyi'nsha til wortasi' yeziwlik [i], [a'], formalari'na da, til arti' yeziwlik [i'], [a'], fonemalari'na da qarama-qarsi' qoyi'ladi'. Bunday tildin' jazi'q jag'dayi' boyi'nsha u'sh basqi'shli' fonologiyali'q jaqtan qarama-qarsi' qoyi'li'wi' fonetikalik'q (artikuliyaciyali'q ha'm akustikalik'q mag'li'wmatlar menen toli'q tasti'yi'qlanadi'. Ali'ng'an ekspremental mag'li'wmatlarg'a su'yene woti'ri'p, tildin' jazi'q jag'dayi' boyi'nsha dawisli'lardi' til aldi', til wortasi' ha'm til arti' dep bo'liwge boladi'. Fonologiyali'q jaqtan [e], [i], [i'] sesleri fonema si'pati'nda bir-birinen tek tildin' jazi'q jag'dayi' boyi'nsha (til aldi', til wortasi', til arti') ayi'ri'li'p turadi' ha'm usi' belgileri boyi'nsha wolar qarama-qarsi' qoyi'ladi'. Al basqa belgileri boyi'nsha wolardi'n' ha'mmesi ten'dey: tildin' tik jag'dayi' boyi'nsha wolardi'n' u'shewi de qi'si'q, yerinnin' qatnasi' boyi'nsha – yeziwlik .

Bir buwi'nli' so'zlerdin' ha'm ko'p buwi'nli' so'zlerdin' birinshi buwi'nleri'nda dawisli'si'z fonemalardi'n' arali'g'i'nda barli'q dawisli' fonemalar ushi'rasadi' ha'm tildin' tik jag'dayi' boyi'nsha dara fonema retinde wo'z ara qarama-qarsi' qoyi'ladi'. Mi'sali' tildin' tiykarg'i' jag'dayi' boyi'nsha [a]-[i'], [o]-[i'], [o]- [i'], [o']- [u'], [a']- [i] ha'm [e] dawisli' fonemalari' [tas]-[ti's], [tos]-[tus], [to's]-[tu's], [ka'r]-[kir]- [ker] jubaylas qaraqalpaq tilindegi tog'i'z dawisli' fonema aldi'ndag'i' ha'm son'i'ndag'i' fonemalardan g'a'rezsiz halda qarama-

¹ Баскаков Н.А. Краткая грамматика каракалпакского языка. Турткуль, 1931, 16-бет; Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка. Труды Хорезмской экспедиции, Ташкент, 1933, 7- бет; Малов С.Е. 1) Каракалпакский язык и его изучения. Каракалпакия. Труды I конференции по изучению производительных сил ККАССР, I. II. Л., 1934; 2) Заметки о каракалпакском языке, Нукус, 1966, 16- бет; Убайдуллаев К. Қарақалпақ тили бойынша таңдамалы мийнетлер. Нөкіс, 1965 51-б; Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1976, 26- бет;

² Аралбаев Ж. Қарақалпақ тілінің дауысты фонемалары. Изв. АН Каз ССР, серия филологии и искусствоведения, вып. 1-2, 1959, 47- бет;

³ Кенгесбаев И., Мусабаев. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, Фонетика. Алматы, 1962, 233-б.

qarsi' qoyi'ladi'. Wolardag'i' dawi'sli'lardi'n' wori'n almasi'wi' menen dawi'ssi'zlar wo'zgeriske ushi'raydi'. Singarmonizmge muwapi'q dawi'sli'lar tildin' jazi'q jag'dayi' yerinnin' qatnasi' boyi'nsha jalg'i'z wo'zeri yemes, al qon'si'las dawi'ssi'zlari' menen birlikte buwi'n tu'rinde qarama-qarsi' qoyi'ladi'. Mi'sali' tildin' jazi'q jag'dayi' boyi'nsha [a]-[a'], [o]-[o'], [u]-[u'], [i']-[i]-[e] dawi'sli' fonemalari' [tan]-[ta'n], [tos]-[to's], [tus]-[tu's], [ti's]-[tis]-[tes] jubaylas so'zlerinde qatan' tu'rde buwi'n quri'li'si'ndag'i' dawi'ssi'zlari' menen birlikte tutas buwi'n tu'rinde qarama-qarsi' qoyi'latug'i'ni'n yeskermewge bolmaydi'. Usi' da'wirge shekemgi jumi'slarda bul si'yaqli' jubaylaslar so'zlerden tek dawi'sli'lardi' boli'p ali'w, wolardi' qarama-qarsi' qoyi'p kewlimizdin' wo'zi jasalma bolg'an. Sebebi [t i's]-[tis] jubaylas so'zlerindeki [i'] ha'm [i] dawi'sli'lari' juwan-jin'ishke boli'p qarama-qarsi' qoyi'li'wi' menen birge juwan buwi'nli' aldi'n'g'i' so'zdegi [t], [s] dawi'ssi'zlari'ni'n' juwan yekenin, jin'ishke buwi'nli' son'g'i' so'zdegi sa'ykes [t]-[s] dawi'ssi'zlari'ni'n' jin'ishke yekenin, sonli'qtanda tek dawi'sli'lar g'ana yemes, al qon'si'las dawi'ssi'zlar da birlikte qarama-qarsi' qoyi'latug'i'ni'n yeskermewge bolmaydi'. Solay yetip usi' da'wirge shekem buwi'nni'n' si'pati'na qaramastan dawi'sli'ni' bo'lip ali'p, tildin' tik ha'm jazi'q jag'daylari' boyi'nsha yerinnin' qatnasi' boyi'nsha qarama-qarsi' qoya woti'ri'p wolardi'n' fonemali'q qa'siyetlerin ko'rsetip kelgen bolsaq, yendi bul usi'ldi' qayta qarap shi'g'i'wg'a tuwra keledi. Jeke fonema tu'rinde dawi'sli'lar tek tildin' tik jag'dayi' boyi'nsha g'ana qarama-qarsi' qoyi'ladi'. Mi'sali', [san]-[sa'n], [tos]-[to's], [tus]-[tu's], [ti's]-[tis] jubaylas so'zlerinde dawi'sli'li'ar juwan-jin'ishkeligi boyi'nsha ayi'ri'li'p tuwri' (qarama-qarsi' qoyi'li'wi') menen birge dawi'sli'ni'n' aldi'ndag'i' ha'm son'i'ndag'i' dawi'ssi'zlari' da juwan-jin'ishke tu'rinde ayi'ri'li'p turadi'. Dawi'sli'lar wortasi'nda [e] fonemasi' birden-bir til aldi' fonemasi' bola woti'ri'p, wol til wortasi' [i] fonemasi'na da til arti' [i'] formasi'na da qarama-qarsi' qoyi'ladi'. Mi'sali', [tes]-[tis], [tes]-[ti's]. Aldi'n'g'i' jubaylas so'zler tek dawi'sli' arqali' ayi'ri'li'p tursa, son'g'i' jubaylas so'zler dawi'sli' menen birge dawi'ssi'zlari' da jin'ishke-juwan tu'rinde ayi'ri'li'p turadi'. Ko'rinip turg'ani'nday-aq [a]-[a'], [o]-[o'], [u]-[u'], [i'-i] tu'rinde til arti' dawi'sli'

fonemalari' til wortasi' dawi'sli'lari' menen jubaylasadi'. Bul ko'rinisti birden-bir til aldi' dawi'sli'si' boli'p sanalatug'i'n [e] fonemasi' buzadi'. Wo'ytkeni [e] fonemasi'ni'n' bir wo'zi til aldi' dawi'sli' fonemasi' bola woti'ri'p, til wortasi' ha'm til arti' dawi'sli'lari'nan ayi'ri'li'p turadi' ha'm wolar qarama-qarsi' qoyi'ladi'.

Fonologiyali'q jaqtan dawi'sli'lar ashi'q ha'm qi'si'q boli'p yeki toparg'a bo'linedi. Fonetikali'q belgilerine tiykarlani'p, fonologiyali'q jaqtan [o], [o'] dawi'sli'lari'ni'n' worta ko'terin'ki dep yesaplawg'a bolmaydi'. Sebebi qaraqalpaq tilinde [o], [o'] fonemalari'na qarama-qarsi' qoyi'latug'i'n wolardan da ashi'g'i'raq bolg'an yerinlik dawi'sli' fonemalar ushi'raspaydi'. Basqasha aytqanda qaraqalpaq tilinde jaqti'n' ashi'li'w da'rejesi jag'i'nan [a] ha'm [a'] yeziwlik dawi'sli'lari'na ten' keletug'i'n [o] ha'm [o'] dawi'sli'lari'nan basqasha ashi'g'i'raq yerinlik dawi'sli'lar joq. Dawi'sli' [o] ha'm [a'] fonemalari' qi'si'q [u] ha'm [u'] dawi'sli'lari'nan wo'zlerinin' ashi'q yekenligi menen ayi'ri'li'p turadi'. Demek, [a]- [i'], [a']- [i] jubaylas dawi'sli'lar si'yaqli' [o]- [u] ha'm [o']- [u'] jubaylas dawi'sli'lari'ni'n' ashi'q ha'm qi'si'qli'q belgileri so'zlerdin' ma'nisin ayi'ri'w ushi'n, yag'ni'y fonologiyali'q xi'zmet atqari'w maqsetinde jumsaladi'. Basqa fonologiyali'q belgileri boyi'nsha [o]- [u] ha'm [o']- [u'] jubaylas dawi'sli'lar birdey: [o], [u] –juwan, [o']- [u'] – jin'ishke fonemalar. Fonologiyali'q jaqtan [a]- [i'], [a]-[i] fonemalari' ashi'q ha'm qi'si'qli'g'i' jag'i'nan qalay wo'z ara qarama-qarsi' qoyi'lsa, [o], [u], [o']- [u'] fonemalari' da da'l solay wo'z ara qarama qarsi' qoyi'ladi'.

Yerinnin' qatnasi' boyi'nsha dawi'sli'lar fonetikali'q jaqtan fonologiyali'q jaqtan da yerinlik ha'm yeziwlik boli'p wo'z ara qarama-qarsi' qoyi'ladi'. (1-keste).

Dawi'sli'lar fonema si'pati'nda ma'ni ayi'ri'wshi' belgileri arqali' juwan-jin'ishke, ashi'q-qi'si'q, yerinlik-yeziwlik boli'p bir-birine qarama-qarsi' qoyi'ladi'. Juwan, yag'ni'y til arti' dawi'sli'lari' boli'p sanalatug'i'n [a], [i'], [o]-[u] fonemalari' jin'ishke, yag'ni'y til wortasi' [a'], [o'], [u']- [i] fonemalari'na qarama-qarsi' qoyi'li'wi' menen birge bul fonemalar til aldi' [e] fonemasi'nada

qarama-qarsi' qoyi'ladi'. Solay yetip til aldi' [e] ha'm til wortasi' [a'], [i], [i']- [o'] fonemalari' bir topardi' – jin'ishke fonemalar topari'n qurag'ani' menen wolardi'n' til arti' ha'm til wortasi' boli'wi' da ma'ni ayi'ri'wshi'li'q xi'zmet atqaradi'. Ma'selen, [kim]-[kem] so'zlerindeki [i] ha'm [e] eki tu'rli fonema boli'p yesaplanadi', al basqa fonologiyali'q belgileri jaqi'nnan wolar ayri'lmaydi': wolardi'n' yekewi de – qi'si'q; wolardi'n' yekewi de-yerinlik.

1-keste					
Tildin' jazi'q		Jin'ishke		Juwan	
jag'dayi'na qaray					
Tildin'	Yerin	Yezi	Yerinlik	Yeziwlik	Yerinlik
tik	nin'	wlik			
jag'dayi'na	qatnasi'na				
qaray	qaray				
	Qi'si'q	e	u'	i'	u
		i			
	ashi'q	a'	o'	a	o

II Bap. Daw'ss'z fonemalard'h` ma`ni ay'f'wsh?ha`m ma`ni ay'fmaytug`n belgileri

Yerinlik (labial`) p fonemas?

P sesi fonema retinde qaraqalpaq tilinde basqa daw'ss'zlarg`a ma`ni ay'f'wsh? belgileri boy'nsha to`mendegishe qarama-qars? qoy'lad?. P fonemas'h'h` tiykarg`? belgileri u`nsiz, jab's'h`q?, yerinlik ha`m aw'zl'q bol'p keliwi won'h` fonologiyal'q belgisi bol'p yesaplanad?. Sebebi, wol fonema retinde u`nli b fonemas'ha, juw's'h`q?f fonemas'ha, mur'h'l'q m fonemas'ha, til art'k fonemas'ha qarama-qars? qoy'lad? ha`m solay yetip jubaylasad?. M'sal? p-b, pol-bol, p-f, paza-faza, p-m, pa`s-ma`s, p-k, jip-jik t.b. Mine, us'nday belgileri arqal?bir-birinen aj'fal'p turad?. Bulard'h` birewleri bir belgisi menen aj'fal'p tursa, qalg`an belgileri birdey bol'p keledi. M'sal?p-b fonemalar?tek bir belgisi menen g`ana aj'fal'p turad?. p-u`nsiz, b-u`nli. Al qalg`an belgileri jag`han birdey, wolard'h` ay'fmash'lg`?joq, yekewi de yerinlik, yekewi de jab's'h`q?, yekewi de aw'zl'q. Bun? fonologiyada bir oppozitsiyal? fonemalar dep te atayd?. P-f fonemalar? da tek bir belgisi menen aj'fal'p turad?, bul wolard'h` ma`ni ay'f'wsh?belgisi bol'p yesaplanad?. M'sal? p-jab's'h`q? f-juw's'h`q?, al wolard'h` qalg`an belgileri birdey: yekewi de yerinlik, yekewi de u`nsiz, yekewi de aw'zl'q fonemalar. Bul yeki fonema da bir oppozitsiyal? fonemalar qatar'ha kiredi. P, m fonemalar? yeki belgisi menen bir-birine qarama-qars? qoy'lad?. M'sal? p-u`nsiz, aw'zl'q, m-sonor, mur'h'l'q fonemalar. Us?yekewi belgisi menen bir-birinen aj'fal'p, ma`ni ay'f'w us'h'h` x'zmet q'lad?. Al wolard'h` qalg`an yeki belgisi birdey. Yekewi de yerinlik, yekewi de jab's'h`q? bol'p yesaplanad?. Bul yeki fonema fonologiyada yeki oppozitsiyal? fonemalar dep atalad?. P, k fonemalar?tek bir belgisi menen g`ana aj'fal'p turad?. P-yerinlik, k-til art?. Bul belgileri p ha`m k fonemalar'h'h` tiykarg`? ma`ni

ayr'wsh? belgileri bol'p yesaplanad?. Al wolard'h` qalg`an belgileri birdey: yekewi de jab's'h`q?, yekewi de u`nsiz, yekewi de aw'zl'q fonemalar. Bul yeki fonema da bir oppozitsiyal? fonemalar bol'p yesaplanad?. Sonday-aq, p fonemas? bulardan basqa da daw'ss'z fonemalar menen qarama-qars?qoy'lad?.

Biz joqar'lda p fonemas'h'h` tiykarg`? ma`ni ayr'wsh? belgilerin atap wo`ttik. Us'hday ma`ni ayr'wsh? belgileri menen bir qatarda ma`ni ayr'maytug`'n belgileri de bar. Bul p fonemas'h'h` tiykarg`? yemes belgileri bol'p yesaplanad?. Ma`selen, p fonemas? juwan a, ? daw'sl'lar? menen qon`s'las kelip juwan, a`, e, i daw'sl'lar? menen qon`s'las kelip jin`ishke o, u daw'sl'lar? menen qon`s'las kelip juwan ha`m yerinlik, o`, u` daw'sl'lar? menen qon`s'las kelip jin`ishke ha`m yerinlik bol'p ayt'w? fonologiyal'q jaqtan a`hmiyetli yemes. M'sal? pal, pul, pa`s, pil, post'h, po`pek t.b. Bunda p fonemas'h'h` p, p', p^o, p^o bol'p ayt'w? p fonemas'h'h` tilde jumsalatug`'n ren`kleri yamasa wa`killeri dep atalad?.

Qaraqalpaq tilinde p sesi so`zdin` bas'hda, wortas'hda, aq'r'hda keke beredi. Ayr'm jag`aylarda so`zdin` aq'r'hda p sesi kelse wog`an daw'sl'dan baslang`an qos'mta qos'lg`anda p sesi b sesine aylan'p ketedi. M'sal? kitap-kitab?, kenep-kenebi h.t.b.

Keyni p sesine pitken so`zlerge –p/-ip qos'mtalar? qos'lsa p sesi w sesine aylan'p ketettug`'n jag`daylar da ush'rasad?. M'sal? sap-saw'p (sap'p yemes), qap-qaw'p (qap'p yemes), kep-kewip (kepip yemes), sep-sewip (sepip yemes) dep atalad?.

Qos yerinlik b fonemas?.

B fonemas'h'h' tiykarg'? ma`ni ayr'wsh? belgileri yerinlik, jab's'h`q?, u`nli ha`m aw'zl'q belgileri arqal? wol qaraqalpaq tilinde basqa daw'ss'zlarg'a fonema retinde qarama-qars? qoy'lad?. Ma`selen: b u`nli bolsa, u`nsiz p bar, b yerinlik fonema bolsa, til aldi t fonemas?bar, b jab's'h`q?bolsa, juw's'hq?s fonemas?bar, b

awʒlʔ fonema bolsa, murʰlʔ n fonemasʔbar. Mine, usʰday belgileri menen bul fonemalar bir-birinen ajralʔ turadʔ. Mʰsalʔ b-p jaba-japa, b-t bas-tas, b-s, baq-saq, b-n, tana-taba. B-p fonemalarʔ bir belgisi menen ajʔalʔ turadʔ. b-uʰnli, p-uʰnsiz. Qalgʰan belgileri birdey yekewi de jabʰʰqʔ, yekewi de yerinlik, yekewi de awʒlʔ. Bul yeki fonema bir oppozitsiyali fonemalar boladʔ. B, t fonemalarʔ yeki belgisi menen ajʔalʔ turadʔ. b-yerinlik haʰm uʰnli, t-til aldi haʰm uʰnsiz. Bul belgiler b haʰm t fonemalarʰ bir-birinen ajratʔ tur. Al qalgʰan yeki belgisi birdey: yekewi de jabʰʰqʔ, yekewi de awʒlʔ fonemalar. B, s fonemalarʰ bir-birinen ajʔalʔ turgʰan belgiler: b-uʰnli, s-uʰnsiz, b-jabʰʰqʔ, s-juwʰʰqʔ, b-yerinlik, s-til aldʔ. Bul yeki fonemanʔ fanologiyada koʰp oppozitsiyalʔ fonemalar dep ataydʔ. Sebebi, b haʰm s fonemalarʔ uʰsh belgisi menen bir-birinen ajʔalʔ turadʔ. Tek bir belgisi menen gʰana birdey: yekewi de awʒlʔ fonemalar. B, n fonemalarʔ da uʰsh belgisi menen bir-birinen ajralʔ turadʔ. B-yerinlik, uʰnli, awʒlʔ, n-sonor, murʰlʔ fonemalar. B, n fonemalarʔ da koʰp oppozitsiyalʔ fonemalar boladʔ. Wolar yekewi bir belgisi menen bir-birine jaqʰ: yekewi de jabʰʰqʔ. B-fonemasʔ qaraqalpaq tilinde basqa dawʰssʒlʔargʰa da usʰday belgileri menen qarama-qarsʔ qoyʰladʔ.

B fonemasʰʰʰ juwan dawislʰlar menen qonʰsʰlas kelip juwan, jinʰishke dawʰslʰlar menen qatar kelip jinʰishke, juwan haʰm yerinlik dawʰslʰlar menen qonʰsʰlas kelip juwan haʰm yerinlik, jinʰishke haʰm yerinlik dawʰslʰlar menen qonʰsʰlas kelip jinʰshke haʰm yerinlik bolʔ aytʰʰwʰwonʰʰ tiykargʰʰyemes belgisi bolʔ yesaplanadʔ. Mʰsalʔ: bas, bos, bes, bol, bil, buʰl-buʰl h.t.b... bunday b ʰfonemasʰʰʰ b, b, b, b bolʔ aytʰʰwʰfonemasʰʰʰ renkleri, yamasa tilde jumsalugʰʰ waʰkilleri dep ataladʔ. Bunday bir fonemanʰʰ haʰr tuʰrli renklere aytʰʰwʰfonologiyalʔ jaqtan aʰhmiyetli yemes.

B sesi so'zdin' bas'nda ha'm wortas'nda qollan'la beredi. M'sal?: bar, bo'bek, to'be, bala t.b. al so'zdin' aq'f'nda tekruş tilinen kirgen so'zlerde g'ana ush'rasad? M'sal?: shtab, klub. Bunday so'zdin' aq'f'nda b sesi jaz'lg'an?menen ayt'lg'anda p sesi yesitiledi.

Sunday-aq b, p, m sesleri wo'zlerinen bur'ñ kelgen so'zdin' aq'fg'? sesinin' u'nli, u'nsiz sonor bol'p keliwine qaray bir-biri menen wor'ñ almas'p keledi. Us'h'h' na'tiyjesinde geypara ko'mekshi so'zler bir neshe variantlar'ña iye bolad? menen, benen, ma/me, ba/be, pa/pe: a'kem-menen, joldas penen, siz benen, keldi me, qaytt? ma? so'k pe, kelip pe? bar'p pa? bo'kpen be? t.b. feyildin' bol'msz formalar?da ma/me, ba/be, pa/pe variantlar?menen ayt'lad?. M'sal?: barma, kelme, kespe, qazba, gezbe t.b.

Yerinlik-tislik b fonemas?.

B fonemas'h'h' tiykarg'? belgileri yerinlik, juw's'hq?, u'nli, aw'zl'q bol'p yesaplanad?. Mine, us? belgiler b fonemas'h'h' ma'ni ay't'wsh? belgileri bolad?. Wol basqa daw's's'zlarg'a to'mendegishe fonema retinde qarama-qars?qoy'ladı. B-f, baza-faza, b-j, baza-jaza, b-q, baza-qaza, b-f fonemalar? tek bir belgisi menen aj'ral'p turad?. B u'nli, f-u'nsiz. Qalg'an belgileri yekewinin' de birdey: yekewi de yerinlik- tislik, yekewi de juw's'hq?, yekewi de aw'zl'q. B-f fonemalar? bir oppozitsiyal? fonemalar. B-j fonemalar? bir belgisi menen bir-birinen aj'ral'p turad?. B-yerinlik, j-til ald?. Bul belgiler wolardin' ma'ni ay't'wsh? belgileri bol'p yesaplanad?. Al wolard'h' qalg'an belgileri jag'ñan birdey: yekewi de u'nli, yekewi de juw's'hq?, yekewi de aw'zl'q. Fonemalar b-q fonemalar? u'sh belgisi menen bir-birinen aj'ral'p turad?. Sebebi, wol fonema retinde til ald?s fonemas'ña, jab's'hq? b fonemas'ña, til art? k fonemas'ña, mur'ñl'q n fonemas'ña, u'nli b fonemalar'ña qarama-qars?qoy'lad? ha'm solay yetip jubaylasad?. P fonemas? menen s fonemas? bir belgisi menen aj'ral'p turad?. P-yerinlik, s-til ald?. Bul

belgileri wolard'ın ma'ni ay'rlash?belgileri bolad? Al wolard'ın qalg'an belgileri birdey: yekewi de juw's'ıq?, yekewi de u'nsiz, yekewi de aw'zı'q fonemalar. Demek, p-s fonemalar? bir oppozitsiyal? fonemalar. P-b fonemalar? yeki belgisi menen bir-birinen aj'ral'p turad?. P-u'nsiz, juw's'ıq?, b-u'nli, jab's'ıq?. Bul belgiler p ha'm b fonemalar'ın bir-birinen aj'rat'p turad?. Al wolard'ın qalg'an belgileri birdey: yekewi de yerinlik, yekewi de aw'zı'q fonemalar. Fonologiyada bul fonemalard? yeki oppazitsiyal? fonemalar dep atayd?. P-k fonemalar? yeki oppozitsiyal?fonemalar, sebebi wolar yeki belgisi menen bir-birinen aj'ral'p turad?. P-yerinlik, juw's'ıq?, k-til art?, jab's'ıq?. Bul yeki belgiler wolard'ın ma'ni ay'rlash?belgisi bolad?. Al qalg'an yeki belgisi birdey: yekewi de u'nsiz, yekewi de aw'zı'q. P-n fonemalar? ko'p oppozitsiyal? fonemalar. Sebebi, wolard'ın to'rt belgisi de ma'ni ay'rlash ush'ın x'izmet q'ılad?. P-yerinlik, n-til ald?, p-juw's'ıq?, n-jab's'ıq?, p-u'nsiz, n-sonor, p-aw'zı'q, n-mur'hl'q fonemalar. P-v fomemalar? tek bir belgisi menen g'ana aj'ral'p turad?. V-u'nli, juw's'ıq?, yerinlik, q-u'nsiz, jab's'ıq?, kishkene tillik fonemalar. Bul belgileri v ha'm q fonemalar'ın'ın tiykarg'? ma'ni ay'rlash?belgileri bol'p yesaplanad?. Al wolard'ın qalg'an belgileri birdey: yekewi de aw'zı'q fonemalar. Fonologiyada bul yeki fonema ko'p oppozitsiyal? fonemalar dep atalad?.

V-sesi tu'pkilikli wo'zimizdin' so'zlerde ush'raspayd?, rus tilinen kirgen so'zlerde g'ana ush'rasad?. So'zdin' bas'ında, wortas'ında ha'm aq'ında kele beredi. M'sal? Vagon, Valya, zavod, aktiv.

V-sesin aytqan waqt'ında p sesine wo'zgerip ayt'ılad?, biraq jaz'ında v sesi jaz'ılad?. M'sal? spravka-sprapka, diktovka-diktopka, aktiv-aktip t.b.

Biz joqar'ıda v fonemas'ın yerinlik-tislik dep atap wo'tip yedik, al so'zdin' wortas'ında kelgende qos yerinlik bol'p ayt'latug'ın jag'daylar? da ush'rasad? M'sal? sovet, zavod, kilovatt, ekskovator t.b.

V-sesinin' aytrm jag'daylarda u'nsizge aylanw qubls? da ushrasad?
So'zdin' wortasnda daw'ss'z sestin' aldnda kelgende u'nsiz bolp keledi. M'sal?
sovxo, spravka. Mine, bul m'sallarda u'nli v sesi u'nsiz p sesine usap aytlad?

Yerinlik-tislik /lovio-dental/ fonemasi.

F sesinin' tiykarg'? fonologiyalq belgileri: yerinlik, juw'sh'q, u'nsiz ha'm
aw'zliq bolp keliwi won'h' ma'ni aytrwsh? belgileri bolp yesaplanad?. Bul
belgileri menen wol basqa daw'ss'zlardan ajralp turad?. F-u'nsiz, v-u'nli. Bul
belgileri wolard'h' ma'ni aytrwsh? belgileri bolp yesaplanad?. Al qalg'an u'sh
belgisi birdey. Ykewi de juw'sh'q, yekewi de yerinlik, yekewi de aw'zliq
fonemalar. F ha'm v fonemalar? bir oppozitsiyal? fonemalar bolad?. F fonemas?
basqa daw'ss'zlar menen de ushday ma'ni aytrwsh?belgileri menen qarama-qars?
qoylad?

F sesi qaraqalpaq tilinin' tu'pkilikli so'zlerinde ushrasapayd?. Rus tilinen ha'm
rus tili arqal?basqa tillerden kirgen so'zlerde ushrasad?

Aytlw?jag'nan f sesi p sesine uqsap aytlad?. M'sal? fonarik-ponarik, futbol-
pubbol, favrika-pavrika t.b.

Ja'ne de so'zdin' wortasnda ha'm aqtrnda kelgende qos yerinlik bolp
aytlad?. M'sal? shkaf, kofe, klassifikatsiya. T.b.

Qos yerinlik m fonemas?

Qaraqalpaq tilinde m fonemas? basqa daw'ss'z fonemalarg'a ma'ni aytrwsh?
belgileri menen fonema retinde qarama-qars? qoylad?. M fonemas'h'h' tiykarg'?
ma'ni aytrwsh? belgileri yerinlik, jab'sh'q, sonor, murhlq bolp yesaplanad?.
Sebebi, wol fonema retinde kishkene tillik q fonemas'ha, u'nsiz s fonemas'ha
juw'sh'q l fonemas'ha, dirildewik r fonemas'ha ha'm tag'? basqa da daw'ss'z
fonemalar'ha qarama-qars? qoylad?. M'sal? m-q/mal-qal, m-s, mol-sol, m-l, mal-
lal, qam-qar, m-r h.t.b.

Bul fonemalar bir-birinen bir belgisi menen de, yeki belgisi menen de ajralıp turad? Mısal? m-q fonemalar? u'sh belgisi menen bir-birinen ajralıp turad? m-yerinlik bolsa, q-kishkene tillik fonema, m-sonar daw'ss'z?, al q u'nsiz fonema, m-mur'hl'q, q aw'zl'q fonema. Bul belgiler m ha'm q fonemalar'nh' ma'ni ay'rwsh? belgileri. Al wolard'nh' qalg'an bir belgisi birdey: yekewi de jab's'hq? Fonologiyada bul yeki foneman? ko'p oppozitsiyali fonemalar dep atayd?. M-s fonemalar? to'rt belgisi menen de bir-birinen ajralıp turad? M-yerinlik, jab's'hq?, sonor, mur'hl'q fonema, al s-til ald?, juw's'hq?, u'nsiz, aw'zl'q fonema. Bul yeki fonemada ko'p oppozitsiyal? fonema bolad? M-l fonemalar? da ko'p oppozitsiyal? fonemalar, sebebi wolar u'sh belgisi menen bir-birinen ajralıp turad? M-yerinlik, l-til ald?, m-jab's'hq?, l-juw's'hq?, m-mur'hl'q, l-aw'zl'q fonemalar. Bul belgiler wolard'nh' ma'ni ay'rwsh? belgileri bolad? Qalg'an bir belgisi birdey: yekewi de sonor daw'ss'z fonema. M-r fonemalar? u'sh belgisi menen bir-birinen ajralıp turad? M-yerinlik, jab's'hq?, mur'hl'q fonema. Al r-til ald?, dirildewik, aw'zl'q fonema. Bul belgiler m ha'm r fonemalar'nh' ma'ni ay'rwsh? belgileri bolıp yesaplanad?. Qalg'an bir belgisi birdey: yekewi de sonor.

Sunday-aq, m fonemas?basqa da daw'ss'zlar menen qarama-qars?qoy'lad?

Biz joqar'lda m fonemas'nh' tiykarg'? ma'ni ay'rwsh? belgilerin ko'rip sh'qt'q. Us'nday ma'ni ay'rwsh? belgileri menen bir qatarda ma'ni ay'rmaytug' 'h belgileri de bar. Bul m fonemas'nh' tiykarg'? yemes belgileri bolıp yesaplanad?. Ma'selen, m fonemas'nh' juwan i, a daw's'l'lar? menen qatar kelip juwan, jin'ishke i, e, a' daw's'l'lar? menen qatar kelip jin'ishke, juwan ha'm yerinlik o, u daw's'l'lar? menen qon's'las kelip juwan ha'm yerinlik, jin'ishke ha'm yerinlik u', o' daw's'l'lar? menen qatar kelip jin'ishke ha'm yerinlik bolıp ayt'l'w? o fonemas'nh' tiykarg'? yemes belgileri bolip yesaplanad?. Bul belgiler fonologiyal'q jaqtan a'hmiyetli yemes. Mısal? mal, mol, ma's, mu'lk t.b. bunday m fonemas'nh' m, m, m, m

bol'p ayt'w? m fonemas'h'h' tilde jumsalatur' n ren`kleri yamasa wa'killeri dep atalad?.

M sesi so'zdin' bas'nda, wortas'nda, aq'f'nda ush'fasad? Ja'ne de ko'mekshi so'zler de bo'lek ush'fasa beredi. M'sal?: mal?, u'kem, mol, ag'am, menen, alma, tam, apama t.b.

Qaraqalpaq tilinde m sesi u'nsiz daw'ss'zlar menen az sanda dizbeklesip keledi. Basqa bir qansha tu'rkiy tillerde u'nsiz daw'ss'zlar menen dizbeklesetug' n m sesi qaraqalpaq tilinde p sesine, u'nlerden keyin b sesine aylanad?. M'sal?: qojman-qojban, ketmen-ketpen, so'kme-so'kpe, aytma-aytpa. Bulard'h' yekinchileri qaraqalpaq tilinde qollan'lad? da, al qalg'anlar? basqa tu'rkiy tillerde qollan'lad?.

Qor yerinlik w fonemas?.

W sesi fonema retinde qaraqalpaq tilinde basqa daw'ss'zlarg'a ma'ni ay't'wsh? belgileri boy'nsha to'mendegishe qarama-qars? qoy'lad?. W fonemas'h'h' tiykarg'? ma'ni ay't'wsh? belgileri yerinlik, juw's'hq?, sonor ha'm aw'z'l'q bol'p keliwi won'h' fonologiyal'q belgisi bol'p yesaplanad?. Sebebi, wol fonema retinde til ald? n' fonemas'ha, jab's'hq? t fonemas'ha, u'nli g' fonemas'ha, u'nsiz s fonemas'ha qarama-qars? qoy'lad? ha'm solay yetip jubaylasad?. M'sal?: w-n: awa-ana, w-t: aw-at: w-g', awa-ag'a: w-s aw-as. W fonemas? basqa da daw'ss'zlar menen us'nday belgileri menen aj't'al'p turad? ha'm jubaylas'p keledi. W, n fonemalar? u'sh belgisi menen bir-birinen aj't'al'p turad?. W-yerinlik, juw's'hq?, aw'z'l'q fonema al n-til ald?, jab's'hq?, mur'hl'q fonema. Us? belgiler arqal? w ha'm n fonemalar? bir-birinen aj't'al'p turad?. Bul belgiler wolard'h' tiykarg'? ma'ni ay't'wsh? belgileri bol'p yesaplanad?. Al, wolard'h' qalg'an belgisi birdey: yekewi de sonor daw'ss'zlar? bol'p yesaplanad?. W-j fonemalar? ko'p oppozitsiyal' fonemalar. W, t fonemalar? da ko'p oppozitsiyali. Sebebi, wolar u'sh belgisi menen bir-birinen

ajʔalʔ turadi. W-yerinlik, juwʔʔʔqʔ, sonor dawʔʔʔʔ, al t-til aldʔ, jabʔʔʔqʔ uʔnsiz fonema. Bul belgileri wolardʔʔ tiykargʔʔ maʔni ayʔʔʔwshʔ belgileri boladʔ. Biraq bul yekewi de awʔʔʔʔqʔ fonema. Bul belgisi jagʔʔʔan da birdey. W-gʔ fonemalarʔ yeki oppozitsiyalʔ fonemalar. Sebebi, w-gʔ fonemalarʔ yeki belgisi menen bir-birinen ajʔalʔ turadʔ. W-sonor, yerinlik fonema, al gʔ-kishkene tillik, uʔnli fonema. Bul belgileri wolardʔʔ tiykargʔʔ maʔni ayʔʔʔwshʔ belgileri boladʔ. Al wolardʔʔ qalgʔʔan belgileri birdey: yekewi de juwʔʔʔqʔ, yekewi de awʔʔʔʔqʔ fonemalar. W-s fonemalarʔ yeki belgisi menen bir-birinen ajʔalʔ turadʔ. W-yerinlik, sonor, al s-til aldʔ, uʔnsiz fonemalar. Fonologiyada bul yeki fonemada yeki oppozitsiyalʔ fonemalar qatarʔʔa kiredi. W-s fonemalarʔʔʔ qalgʔʔan belgileri birdey. Yekewi de juwʔʔʔqʔ, yekewi de awʔʔʔʔqʔ fonemalar.

Qaraqalpaq tilinde w sesi yarʔʔm dawʔʔʔʔ fonema dep te ataladʔ. Wonʔʔ dawʔʔʔʔardan ayʔʔmashʔʔʔʔʔ w sesi buwʔʔ quray almaydʔ. Koʔpshilik jagʔʔdaylarda w sesi dawʔʔʔʔ seslerdinʔ aldʔʔnda ya dawʔʔʔʔ seslerdinʔ keyninde yamasa dawʔʔʔʔ seslerdinʔ wortasʔʔnda keledi. Mʔʔsalʔʔ woqʔʔw, keliw, sawat, juwan, waʔʔʔypa, suw. t.b., al dawʔʔʔʔʔ sesler menen qatar kelmeydi.

Biz joqarʔʔda w sesin yarʔʔm dawʔʔʔʔ fonema qatarʔʔa qostʔʔ. W fonemasʔ dawʔʔʔʔ fonemalarʔʔ aldʔʔnda haʔʔm sonʔʔnda kelip jalgʔʔan diftonglardʔ quraydʔ. Buwʔʔ quray almaytugʔʔʔ w sesi dawʔʔʔʔ seslerdinʔ aldʔʔnda kelip ashʔʔqʔ diftonglardʔ dawʔʔʔʔ seslerdinʔ keyninde kelip tuyʔʔqʔ diftonglardʔ quraydʔ. Mʔʔsalʔʔ waʔʔkil, waʔʔʔypa, qawʔʔʔ, sawʔʔʔ, awʔʔʔ, sawʔʔʔ, saw. t.b.

Al dawʔʔʔʔʔ o, oʔ fonemalarʔ soʔʔzdinʔ basʔʔnda kelgende woʔ, wo bolʔʔ aytʔʔadʔ. Biraq jazʔʔwda o haʔʔm oʔ seslerininʔ woʔʔzi jazʔʔadʔ. Mʔʔsalʔʔ woʔʔz/ oʔʔz/, woz/oz/, wos/os/. Sebebi, woʔʔzimizdinʔ tuʔʔpkilikli soʔʔzlerimizde o haʔʔm oʔ fonemasʔʔa baslanʔʔ jazʔʔatugʔʔʔ soʔʔz joq.

W sesi so'zdin' bas'nda, wortas'nda ha'm aq'r'nda ush'rasa beredi. M'sal?: watan, waq't, awqat, oyan'w, saw, taw, saw'n t.b.

Til ald?N fonemas?

Basqa daw'ss'zlar s'yaql? N fonemas? da qaraqalpaq tilinde basqa daw'ss'zlarg'a fonema retinde to'mendegishe qarama-qars? qoy'lad? N fonemas'h'h' tiykarg'? ma'ni ay'r'wsh? belgileri: til ald?, jab's'hq?, sonor, mur'hl'q belgileri won'h' fonologiyal'q belgileri bol'p yesaplanad?. N sesi fonema retinde yerinlik m fonemas'ha, juw's'hq?j fonemas'ha, u'nsiz q fonemas'ha, aw'zl'q-b. t.b. fonemalarg'a qarama-qars? qoy'lad? ha'm solay jubaylasad?. M'sal?: n-m, qan-qam, n-j, nan-jan, n-q, naz-qaz-jaz, n-b, naq-baq t.b. Bul fonemalar bir-birinen bir belgisi menen de, yeki belgisi menen de, ay'r'mlar? u'sh, to'rt belgisi menen de aj'ral'p turad?. Ma'selen, n-m fonemalar? tek bir belgisi menen g'ana aj'ral'p turad?. N-til ald?, al m-yerinlik fonema. Us? belgileri menen n ha'm m fonemalar? bir-birinen aj'ral'p turad? ha'm ma'ni ay'r'wsh? x'zmetin atqara alad?. Fonologiyada bul fonemalar bir oppozitsiyal? fonemalar dep atalad?. Al qalg'an belgileri birdey: yekewi de sonor, yekewi de mur'hl'q, yekewi de jab's'hq?, n, j fonemalar? bolsa ko'p oppozitsiyal? fonemalar. Sebebi, wolar u'sh belgisi menen bir-birinen aj'ral'p turad? ha'm us? belgileri arqal? wolar ma'ni ay'r'w ush'n x'zmet yetedi. N-sonor, jab's'hq?, mur'hl'q fonema, j-u'nli, juw's'hq?, aw'zl'q fonema. Al wold'h' qalg'an belgisi birdey: yekewi de til ald? fonemas? N, q fonemalar? u'sh belgisi menen bir-birinen aj'ral'p turad?. N-sonor, til ald?, mur'hl'q fonema, q-u'nsiz, kishkene tillik aw'zl'q fonema. Bul belgiler wold'h' bir-birinen aj'rat'p tur'wsh? ha'm ma'ni ay'r'wsh? belgileri bolad?. N ha'm q fonemalar'n ko'p oppozitsiyal? fonemalar qatar'ha jatqar'wg'a bolad?. N, b fonemalar? ko'p oppozitsiyal? fonemalar. Sebebi, wolar u'sh belgisi menen bir-birinen aj'ral'p turad?. N-sonor, til ald?, mur'hl'q fonema, b-yerinlik, u'nli, aw'zl'q fonema. Bul

belgiler wolard'ın ma'ni aytlawsh? belgileri bolıp yesaplanad? Al wolard'ın qalg'an bir belgisi birdey: yekewi de jab'ın'q? fonemalar. N fonemas? us'ıday ma'ni aytlawsh? belgileri menen qaraqalpaq tilinde basqa da daw'ıss'ılar menen qarama-qars'ıqoyıladı?

N fonemas? joqar'ıdag'ıday ma'ni aytlawsh? belgileri menen bir qatarda ma'ni aytlamaytug'ın, tiykarg'? yemes belgilerge de iye. Biraq, bul fonelogiyal'ıq jaqtan a'ıhmiyetli yemes. Ma'selen, n fonemas'ın' juwan daw'ısl'ıar menen qatar kelip juwan, jin'ishke daw'ısl'ıar menen qon's'ılas kelip jin'ishke, juwan ha'm yerinlik daw'ısl'ıar menen qon's'ılas kelip juwan ha'm yerinlik, jin'ishke ha'm yerinlik daw'ısl'ıar menen qon's'ılas kelip jin'ishke ha'm yerinlik bolıp aytıl'ıw? won'ın tiykarg'? yemes belgisi bolıp yesaplanad? M'sal? nan, nege, no'ser /jaw'ın/, na'ha'n, nur t.b. Bunday n fonemas'ın' n, n, n, n bolip aytıl'ıw? n fonemas'ın' tilde jumsalatug'ın renkleri yamasa wa'killeri dep ataladı?

N sesi so'zdin' bas'ında, wortas'ında, aq'ında kele beredi. M'sal? un, won, qazan, na'zik, nan, qaw'ın t.b.

Keyin n sesine pitken so'zlerge -g'ı-gi qos'ımtalar? qos'ılsa n sesi n' sesine aylanıp aytıl'ıadı, biraq jaz'ıwda n sesi jaz'ıladı? M'sal? keyingi-keyin'gi, qarang'? qaran'g'? tu'ngi-tun'gi t.b.

Sunday-aq, n fonemas? tek tu'bir so'zlerde g'ana yemes, al qos'ımtalarda da us'ırasad? Men, sen betlik almas'ıqlar'ın seplegende iyelik, bar'ıs, tab'ıs sepliginde tu'bir so'zdegi n sesi tu'sip qaladı? Menin', mag'an, meni.

Al, wol almas'ıg'ın seplegende iyelik, bar'ıs, tab'ıs sepliginde l sesi tu'sip qaladı? da, sh'ıg'ıs, wor'ın sepliklerinde l sesinin' worn'ına n sesi jaz'ıladı?

A. Wol	T. woni
I. Wonin'	Sh. wonnan
B. wog'an	O. wonda

Ayırım jag'dalarda n sesi m sesine aylanıp aytıladı. Mısal? seksen bes-seksem bes, qanbad?qambad? t.b Biraq jazıwda so'zdin' tu'biri saqlanıp jazıladı.

Til ald?t fonemas?

Basqa dawısızlar sıyaqlı t fonemas?da qaraqalpaq tilinde basqa dawısızlarg'a qarama-qars? qoyıladı ha'm ma'ni ayırım xızmetin atqaradı. T sesi fonema retinde u'nli d fonemasına, kishkene tillik q fonemasına, sonor n fonemasına, juwısınq?w fonemasına, ko'mekey dawısız?h fonemasına, sonday-aq basqa da dawısızlarg'a qarama-qars? qoyıladı ha'm solay yetip jubaylanadı. Mısal? t-d fonemalar? tek bir belgisi menen g'ana bir-birinen ajralıp turadı. T-u'nsiz, d-u'nli. Bul belgiler t ha'm d fonemaların bir-birinen ajratıp turadı ha'm ma'ni ayırım ushın xızmet yetedi. Al wonın' qalg'an belgileri birdey yekewi de til ald?, yekewi de jabısınq?, yekewi de awızlıq fonemalar. T ha'm d fonemalar? bir oppozitsiyal? fonemalar. T-q, taq-qa, tas-qas, tap-qat, t.b. Bul fonemalar da bir oppozitsiyal? fonemalar. Sebebi, wolar bir belgisi menen g'ana bir-birinen ajralıp turadı. T-til ald?, q-kishkene tillik fonemalar. Al wolar dın' qalg'an belgileri birdey: yekewi de u'nsiz, yekewi de jabısınq?, yekewi de awızlıq fonemalar. T, n fonemalar? yeki belgisi menen bir-birinen ajralıp turadı. Taq-naq, tıq-nıq. Demek, wolar ma'ni ayırım ushın da xızmet yetedi yeken. T ha'm n fonemalar? yeki oppozitsiyal? fonemalar. N-sonor, murınlıq fonema, al t-u'nsiz, awızlıq fonema. T, x fonemalar? yeki oppozitsiyal?. Sebebi, wolar yeki belgisi menen bir-birinen ajralıp turadı ha'm sol belgileri arqalı ma'ni ayırımsh? xızmetin atqaradı. T-til ald?, jabısınq? fonema, al x-ko'mekey, juwısınq? fonema. Mısal? taq-xaq. Wolar dın' qalg'an yeki belgisi birdey, yekewi de u'nsiz, yekewi de awızlıq fonemalar.

Basqa dawısızlar sıyaqlı t fonemas? da ha'r tu'rli artikulyatsiyalıq renklerde aytıladı. Ma'selen, juwan a, ?dawısızlar? menen qon'sılas kelip juwan, jin'ishke e, ? a' dawısızlar? menen qon'sılas kelip jin'ishke, juwan ha'm yerinlik o, u

daw'slilar? menen qon'slas kelip juwan ha'm yerinlik, jin'ishke ha'm yerinlik o, u daw'slilar? menen qon'slas kelip jin'ishke ha'm yerinlik bolp aytlaw? t fonemas'ni' tiykarg'? yemes belgileri bolp yesaplanad?. M'sal?: tas, tes, toq, tok, tu'k, tis t.b. T fonemas'ni' t, t, t, t, tu'rinde ushrasaw?t fonemas'ni' renkleri dep atalad?.

T sesi so'zdin' bas'nda, wortas'nda ha'm aq'r'nda ushrasad?. M'sal?: xat, tas, at, toqta, ketek t.b.

Til ald?d fonemas?

D sesi fonema retinde qaraqalpaq tilinde basqa daw'ss'zlarg'a ma'ni ayrlawsh? belgileri boy'nsha to'mendegishe qarama-qars? qoy'ladi. D fonemas'ni' tiykarg'? ma'ni ayrlawsh? belgileri til aldi, u'nli, jab's'hq? ha'm aw'zliq bolp keliwi won'h' fonologiyalq belgisi bolp yesaplanad?. Sebebi wol fonema retinde u'nsiz t fonemas'na, mur'hlq n fonemas'na, kishkene tillik q fonemas'na, yerinlik m fonemas'na, juw's'hq? j fonemas'na ha'm t.b. fonemalarg'a qarama-qars? qoy'ladi? ha'm jubaylasad?. M'sal?: d-t, daq-taq, d-n, dar-nar, d-q, dal-qal, d-m, qada-qama: d-j, daq-jaq. Mine, us'nday ma'ni ayrlawsh? belgileri arqal? d fonemas? basqa fonemalardan aj'ralp turad?. D fonemas? basqa fonemalardan bir belgisi menen aj'ralp tursa, ayrl'm fonemalardan wannan da ko'p belgileri menen aj'ralp turad?. M'sal?: d-t fonemalar? tek bir belgisi menen g'ana aj'ralp turad?. D-u'nli, t-u'nsiz, al wolar'h' qalg'an belgileri birdey, yekewi de til ald?, yekewi de jab's'hq?, yekewi de aw'zliq fonemalar. Bul fonemalard? bir oppozitsiyal? fonemalar qatar'na jatqar'wg'a bolad?. Sebebi, wolar yeki belgisi bir-birinen menen aj'ralp turad?. D-u'nli aw'zliq fonema, al n-sonor, mur'hlq fonema. Us? belgileri arqal? wolar ma'ni ayrlawsh? x'zmetin atqarad?. D ha'm n fonemalar'ni' qalg'an belgileri birdey, yekewi de til ald?, yekewi de jab's'hq? fonemalar. D, q fonemalar? yeki belgisi menen bir-birinen aj'ralp turad?. D-til ald?, u'nli, q-kishkene tillik, u'nsiz

fonemalar. Bul belgiler d ha'm q fonemalar h h' tiykarg' ma'ni ay t'wsh? belgileri bol p yesaplanad?. Al, wolar d h' qalg'an belgileri birdey: yekewi de jab s h q?, yekewi de aw'zl'q fonemalar. D ha'm q fonemalar h yeki oppozitsiyal? fonemalar qatar ha jatqaram'z. D-m fonemalar? u'sh belgisi menen bir-birinen aj'ral p turad?. D-u'nli, til ald?, aw'zl'q fonema, al m-sonor, yerinlik, mur'hl'q fonema. Us? belgileri arqal? d ha'm m fonemalar? ma'ni ay t'w x'zmetin atqarad?. D-m fonemalar h h' qalg'an belgileri birdey: yekewi de jab s h`q?. Demek, d ha'm m fo'nemalar? ko'p oppozitsiyal? fonemalar qatar ha kiredi. D-j fonemalar? bir oppozitsiyal? fonemalar. Sebebi, wolar bir belgisi menen bir-birinen aji'ral p turad? ha'm ma'ni ay t'w ush h x'zmet q'lad?. D-jab s h q?, j-juw s h q?. D ha'm j fonemalar h h' qalg'an belgileri birdey: yekewi de u'nli, yekewi de til ald?, yekewi de aw'zl'q fonemalar.

Biz joqar da d fonemas h h' tiykarg' ma'ni ay t'wsh? belgilerin atap wo'ttik. Us hday ma'ni ay t'wsh? belgileri menen bir qatarda ma'ni ay t'maytug' h belgileri de bar. Bul d fonemas h h' tiykarg' yemes belgileri bol p yesaplanad?. Ma'selen, d fonemas h h' juwan a, i daw'sl'lar? menen qon's'las kelip juwan jin'ishke a', i, e daw'sl'lar? menen qon's'las kelip jin'ishke, juwan ha'm yerinlik o, u daw'sl'lar? menen qon's'las kelip juwan ha'm yerinlik, jin'ishke ha'm yerinlik o', u' daw'sl'lar? menen qon's'las kelip jin'ishke ha'm yerinlik bol p ayt'w? won h' tiykarg' yemes belgileri bol p yesaplanad?. M'sal? bar, demek, duman, dut, do'n', digir-digir t.b. Us? m'sallarda d fonemas? ha'r tu'rli jag'daylarda ayt'p tur. Bunday d fonemas h h' d, d, d, d tu'rinde ayt'w? d fonemas h h' renkleri dep atalad?. Demek, d fonemas? da wo'zinin' tiykarg' ha'm tiykarg' yemes belgelerine iye yeken.

D sesi so'z din' bas hda ha'm wortas hda qollan'lad?. M'sal? dala, da'n, qada, dos, Aydos t.b. Al so'z din' aq' hda ay t'm so'zlerde g'ana qollan'lad?. Biraq

oppozitsiyal?fonemalar. Sebebi wolar u'sh belgisi menen ajralp turad? L-til ald? sonor, juwshiq? fonema bolsa, p-yerinlik, u'nsiz, jabshiq? fonema. Us? u'sh belgisi arqal?l ha'm p fonemalar?bir-birinen ma'ni ayrad?ha'm ajratp turad? L ha'm n fonemalarhh' qalg'an bir belgisi birdey: yekewi de awzilq fonemalar. L-k fonemalar?u'sh belgisi menen ajralp turad? L-til ald? fonemas?bolsa, k-til art? fonemas? L-juwshiq? fonema bolsa, k-jabshiq?, l-sonor dawssz?, al k-u'nsiz fonema. Us? belgileri arqal?l ha'm k fonemalari bir-birinen ajralp turad? ha'm ma'ni ayrlw ushn xzmet qlad?. Biraq yekewi de awzilq fonemalar. Bul belgisi jag'nan l ha'm k fonemalar? birdey. L-x fonemalar? oppozitsiyal? fonemalar. Sebebi, wolar yeki belgisi menen bir-birinen ajralp turad? L-sonor, til ald? fonemas?, al x-u'nsiz, ko'mekey dawssz?. L ha'm x fonemalarhh' qalg'an belgileri birdey: yekewi de awzilq, yekewi de juwshiq?fonemalar.

L fonemashh' ushday ma'ni ayrlwsh? belgileri menen bir qatarda ma'ni ayrmaytug'hn belgileri de bar. Msal?: lal, kel, la'gen, ko'l, kel, qol. Bunday l fonemashh' l, l, l, l tu'rinde aytrlw?l fonemashh' tiykarg'?yemes belgileri bolp yesaplanad?. Bunda l fonemas? qon'slas kelgen dawslardhn' ta'sirine ushrap birde juwan, birde jin'ishke, birde yerinlik bolp aytlp tur. L fonemashh' bunday ha'r tu'rli ren`klerde aytrlw?fonologiyalq jaqtan a'hmiyetli yemes.

L sesi so'zdin' basnda, wortasnda, aqtrnda jumsala beredi: lal, lala, qal, qala, dala, sol, qol t.b. So'zdin' basnda ko'binese l sesi srttan kirgen so'zlerde ushrasad?. Aytrm so'zlerde l sesi tu'sip qalp aytlad?da, biraq jazg'anda so'zdin' tu'biri saqlanp jazlad?. Msal?: bolsa-bosa, kelsa-kese, alsa-asa t.b.

Bul sol, wol s'yaql? siltew almasqlarha -lar ko'plik jalg'aw?jalg'ang'anda l sesinin' tu'sip qalw? ushrasad?. Bular, solar, wolar. Aytrm shg'is?, worhn sepliklerinde l sesinin' wornha n sesi jazlad?.

Ayƙƙam so'zlerdi so'ylegende n sesi l sesine aylanƙƙ aytƙƙad? Mƙƙsal? ku'nler-ku'ller, azanlap-azallap, tu'nlep-tu'llep t.b.

Til ald?s fonemas?

S fonemasƙƙ tiykarg'? ma'ni ayƙƙƙwsh? belgileri til ald?, juwƙƙƙƙq?, u'nsiz awƙƙlƙƙ belgileri wonƙƙ tiykarg'? belgileri bolƙƙ yesaplanad?. Wol qaraqalpaq tilinde fonema retinde basqa fonemalarg'a to'mendegishe qarama-qars? qoyƙƙad?. Yerinlik b fonemasƙƙa, murƙƙlƙƙ m fonemasƙƙa, u'nli z fonemasƙƙa, jabƙƙƙƙq? t fonemasƙƙa ma'ni ayƙƙƙwsh? belgileri boyƙƙƙsha fonema retinde qarama-qars? qoyƙƙad?. Mƙƙsal? s-b, sol-bol, s-m, sal-mal, s-t, sal-tal, s-z, qaz-qas, tas-taz t.b. S fonemas? bulardan basqa da dawƙƙsƙƙ fonemalarg'a usƙƙƙday belgileri arqal? jubaylasad?. Bul fonemalar bir-birinen bir belgisi arqal?da yamasa wonnan da ko'p belgisi arqal? da ajƙƙƙalƙƙ turad?. Ma'selen, s-b fonemalar? u'sh belgisi menen ajƙƙƙalƙƙ turad?. S-til ald?, u'nsiz, juwƙƙƙƙq? fonema, al b-yerinlik, u'nli, jabƙƙƙƙq? fonema. Bul belgiler s ha'm b fonemalarƙƙ ma'ni ayƙƙƙwsh? belgileri bolad?. Biraq yekewi de awƙƙlƙƙ fonema. Bul belgisi jag'ƙƙƙƙan yekewi de birdey. S ha'm b fonemalar? ko'p oppozitsiyal? fonemalar qatarƙƙa kiredi. S-m fonemalar da ko'p oppozitsiyal? fonemalar qatarƙƙa kiredi. Sebebi, wolar to'rt belgisi menen ajƙƙƙalƙƙ turad?. S-til ald?, juwƙƙƙƙq?, u'nsiz, awƙƙlƙƙ fonema, al m-yerinlik, jabƙƙƙƙq?, murƙƙlƙƙ, sonor fonema. Demek, to'rt belgisi boyƙƙƙsha da bul yeki fonema ayƙƙƙa alad? yeken. S-t fonemalar? tek bir belgisi menen g'ana bir-birinen ajƙƙƙalƙƙ turad?. S-juwƙƙƙƙq?, t-jabƙƙƙƙq?. Al wolardƙƙƙ qalg'an belgileri birdey: yekewi de til ald?, yekewi de u'nsiz, yekewi de awƙƙlƙƙ fonemalar. S-z fonemalar? da bir oppozitsiyal? fonemalar. Sebebi wolar bir belgisi menen g'ana bir-birinen ajƙƙƙalƙƙ turad? ha'm ma'ni ayƙƙƙw ushƙƙ xƙƙzmet qƙƙad?. S-u'nsiz, z-u'nli. Al s-z fonemalarƙƙ qalg'an belgileri birdey: yekewi de til ald?, yekewi de juwƙƙƙƙq?, yekewi de awƙƙlƙƙ

fonemalar. S fonemas? joqar?dag? ?day ma'ni ay?r?wsh? belgileri arqal? basqa fonemalardan aj?ral?p turad?.

S fonemas?da daw?sl?seslerdin' ta'sirine ush?rap ha'r tu'rli renklerde ayt?lad?. Ma'selen, a, i daw?sl?lar?menen qon's?las kelip juwan, a', i, e daw?sl?lar?menen qon's?las kelip jin'ishke, o, u daw?sl?lar?menen qon's?las kelip juwan ha'm yerinlik, o', u daw?sl?lar?menen qon's?las kelip jin'ishke ha'm yerinlik bol?p ayt?lw?won'h' tiykarg'? yemes belgisi bol?p yesaplanad?. M?sal? sal, sa'l, sol, su'lgi, o's, os, t.b. S fonemas'h'h' bunday s, s, s, s tu'rinde ayt?lw?s fonemas'h'h' renkleri yamasa tilde jumsalatud? ?n wa'killeri dep atalad?.

Qaraqalpaq tilinde s sesi sh sesi menen qatar kelip u'nleslik n?zam? boy?nsha sh sesine aylan?p ayt?lad?. M?sal? bassh?-bashsh?, qossh?-qoshsh?, biraq jaz?wda bul yeskertilmeydi.

Qubla dialektlerde, sonday-aq wo'zbek, tu'rkmén tillerinde s sesinin' worn?na sh sesi jumsalad?. M?sal? tas-tash, qas-qash, tis-tish t.b.

Til ald?z fonemas?

Qaraqalpaq tilinde z sesi de wo'zinin' ma'ni ay?r?wsh? belgileri arqal? basqa daw?ss?zlarg'a fonema retinde qarama-qars? qoy?lad?. Z fonemas'h'h' ay?r?wsh? belgileri til ald?, juw?shq?, u'nli, aw?zl?q bol?p keliwi won'h' fonologiyal?q belgileri bol?p yesaplanad?. Wol u'nsiz s fonemas?na, yerinlik p fonemas?na, kishkene tillik h fonemas?na, jab?shq?g fonemas?na, mur?hl?q n' fonemas?na ha'm basqa daw?ss?z fonemalarg'a us?nday belgileri arqal? fonema retinde qarama-qars? qoy?lad?. Z fonemas? bul fonemalardan bir belgisi yamasa wannan da ko'p belgileri arqal? aj?ral?p turad?. Z-s, qaz-qas, jaz-jas: z-p, qaz-qap, jaz-jap, z-x, zat-xat, z-g, zil-gil, z-n' taz-tan' t.b. Basqa da daw?ss?z fonemalar menen us?lay jubaylasad?. Z-s fonemalar?tek bir belgisi menen g'ana aj?ral?p turad?. Z-u'nli, s-u'nsiz. Al wolard'h' qalg'an belgileri birdey, yekewi de til ald?, yekewi de

Bunday z fonemasinin' z, z, z, z tu'rinde ayt'law? z fonemas'nh' tilde jumsalutug' h renkleri yamasa wa'killeri dep atalad?.

Z sesi so'zdin' bas'nda, wortas'nda, aq'f'nda ush'rasa beredi. M'sal?: zaman, za'rre, az, qaz, qazan.

Ay'f'm jag'daylarda z sesinin' sh sesine ha'm s sesine aylan'p ayt'latug' h jag'daylar? da ush'rasad?, biraq jaz'wda so'zdin' tu'biri saqlan'p jaz'lad?. M'sal?: duzsh?-dushsh?, so'zshen'-so'sshen', aw'zsha-aw'zhsha, qazsa-qassa t.b.

Til ald?ts fonemasi?

Ts fonemas'nh' tiykarg'? ma'ni ay'f'wsh? belgileri til ald?, jab's'nhq?, u'nsiz, aw'zl'q bol'p keliwi won' h fonologiyal'q belgileri bol'p yesaplanad?. Wol us? belgileri arqal? basqa daw'ss'z fonemalarg'a fonema retinde qarama-qars? qoy'lad?. Ts fonemas? da basqa daw'ss'zlar s'yaql? basqa daw'ss'z fonemalardan bir belgisi menen de, yeki belgisi menen de yamasa wannan da ko'p belgileri menen aj'ral'p turad?. M'sal?: ts-d fonemalar? tek bir belgisi menen g'ana aj'ral'p turad?. Ts-u'nsiz, d-u'nli. Bul belgiler ts ha'm d fonemalar' h bir-birinen aj'rat'p turad? ha'm ma'ni ay'f'w ush' h x'zmet q'lad?. Ts ha'm d fonemalar'nh' qalg'an belgileri birdey: yekewi de til ald?, yekewi de jab's'nhq?, yekewi de aw'zl'q fonemalar. Bul yeki fonema bir oppozitsiyal'q fonemalar qatar'ha kiredi. Ts-m fonemalar? ko'p oppozitsiyal? fonemalar. Sebebi, wolar u'sh belgisi menen bir-birinen aj'ral'p turad?. Ts-u'nsiz, til ald?, aw'zl'q fonema, al m-yerinlik, sonor, mur'hl'q fonema. Us? belgileri arqal? wolar bir-birinen aj'ral'p turad?. Biraq yekewi de jab's'nhq? fonemalar. Bul belgisi jag'han birdey. Ts-r fonemalar? yeki belgisi menen bir-birinen aj'ral'p turad?. Ts-u'nsiz, jab's'nhq?, al r-sonor, dirildewik fonemalar. Bul belgiler wolard' h ma'ni ay'f'wsh? belgileri ha'm bir-birinen aj'rat'p turad?. Wolard' h qalg'an belgileri birdey: yekewi de til ald?, yekewi de aw'zl'q fonemalar.

Ts fonemas? ushday ma'ni aytlash? belgileri arqal? basqa da dawssz fonemalarg'a qarama-qars?qoylad?

Rus tilinde ha'mme waqt ts sesi juwan bolp keledi. Bizin' tilimizge de rus tilinen kirgen ses bolp yesaplanad?. Ko'pshilik jag'daylarda ts sesi s sesine aylanp aytlad?. M'sal?: kontsert-konsert, protsent-prosent t.b.

Til ald?Ch fonemas?

Ch fonemas? wo'zinin' ma'ni aytlash? belgileri arqal? basqa dawssz fonemalardan ajralp turad?. Sh fonemas'ni' til ald?, u'nsiz, jabshq?, awzlq belgileri won'ni' tiykarg'? ma'ni aytlash? belgileri bolp yesaplanad?. Us?belgileri arqal?wol fonema retinde basqa dawssz fonemalarg'a qars?qoylad?

M'sal?: sh-l fonemalar? yeki belgisi menen bir-birinen ajralp turad? ha'm ma'ni aytlash ushni xzmet qlad?. Sh-u'nsiz, jabshq?, l-sonor, juwshq? fonemalar. Al wolard'ni' qalg'an belgileri birdey: yekewi de til ald?, yekewi de awzlq fonemalar qatar'na kiredi. Sh-m fonemalar? ko'p oppozitsiyal? fonemalar. Sebebi wolar u'sh belgisi arqal? ajralp turad? ha'm ma'ni aytlad?. Sh-til ald?, u'nsiz, awzlq fonema, al m-yerinlik, sonor, murhlq fonema. Biraq yekewi de jabshq? fonemalar. Us? bir belgisi jag'han yeki fonema da birdey. Sh-s fonemalar? bir oppozitsiyal? fonemalar. Sebebi wolar bir belgisi menen bir-birinen ajralp turad?. Sh-jabshq?, s-juwshq?. Al wolard'ni' qalg'an u'sh belgisi birdey: yekewi de u'nsiz, yekewi de til ald?, yekewi de awzlq fonemalar.

Sh fonemas?tek rus tilinen kirgen so'zlerde g'ana ushasad?. Biraq Ch sesi sh sesine aylanp aytlad?. Jaz'wda Ch sesinin' wo'zi jazlad?. M'sal? tochka-toshka, ocherk-osherk t.b.

Til ald?sh fonemas?

Sh sesi fonema retinde qaraqalpaq tilinde basqa dawsszlarg'a ma'ni aytlash? belgileri boy'nsha to'mendegishe qarama-qars?qoylad?. Sh fonemas'ni' tiykarg'?

ma'ni ay'rwsh? belgileri til ald?, juw's'hq?, u'nsiz, aw'zl'q belgileri fonologiyal'q belgileri bol'p yesaplanad?. Sebebi wol fonema retinde u'nli j fonemas'ha, yerinlik b fonemas'ha, jab's'hq? d fonemas'ha, mur'hl'q m fonemas'ha, dirildewik r fonemas'ha ha'm basqa da daw'ss'z fonemalarg'a ma'ni ay'rwsh? belgileri arqal? qarama-qars? qoy'lad? ha'm solay yetip jubaylasqan. M'sal? sh-j, shoq-joq, sh-b, shar-bar, sher-ber, sh-d, shiq-diq, shaw-daw, sh-m, shay-may t.b Mine, us'nday belgileri arqal? bir-birinen aj'ral'p turad?. Bul fonemalard'h' birewleri bir belgisi menen aj'ral'p tursa, qalg'an belgileri birdey bolip keledi. M'sal? sh-j fonemalar? tek bir belgisi menen g'ana aj'ral'p turad?. Sh- u'nsiz, j-u'nli fonemalar. Al wolard'h' qalg'an belgileri birdey: yekewi de til ald?, yekewi de juw's'hq?, yekewi de aw'zl'q fonemalar. Bul fonemalard? fonologiyada bir oppozitsiyal? fonemalar dep atayd?. Sh-b fonemalar? u'sh belgisi menen bir-birinen aj'ral'p turad?. Sh-til ald?, u'nsiz, juw's'hq? fonema, al b-yerinlik, u'nli, jab's'hq? fonema. Bul belgiler wolard'h' ma'ni ay'rwsh? belgileri bolip yesaplanad?. Biraq yekewi de aw'zl'q fonemalar. Us? bir belgisi jag'han wolar birdey fonemalar bolad?. Sh ha'm b fonemalar? ko'p oppozitsiyal? fonemalar. Sh-d fonemalar? da yeki oppozitsiyal? fonemalar qatar'ha kiredi. Sebebi wolar yeki belgisi arqal? bir-birinen aj'ral'p turad?. Sh-u'nsiz, juw's'hq? fonema, al d-jab's'hq? fonema. Bul belgiler sh ha'm d fonemalar'h'h' ma'ni ay'rwsh? belgileri bol'p yesaplanad?. Sh-m fonemalar? oppozitsiyal? fonemalar. Sebebi, wolar to'rt belgisi menen de bir-birinen aj'ral'p turad?ha'm ma'ni ay'ra alad?. Sh-til ald?fonemas?, m-yerinlik fonema, sh-u'nsiz al m-sonor daw'ss'z?, sh-juw's'hq?, m-jab's'hq? fonema, sh-aw'zl'q fonema al m-mur'hl'q fonema.

Sh-fonemas?us'nday belgileri arqal?basqa fonemalardan aj'ral'p turad?

Sh-fonemas'h'h' a, i daw's'l'lar?menen qon's'l'as kelip juwan a', e, i daw's'l'lar?menen qon's'l'as kelip jin'ishke, o, u daw's'l'lar?menen qon's'l'as kelip juwan ha'm

yerinlik o, u dawʻslʻlar?menen qonʻsʻlas kelip jinʻishke haʻm yerinlik bolʻp aytʻʻwʻ?
wonʻhʻ tiykargʻ?yemes belgileri bolʻp yesaplanad?. Mʻsal?: shash, shiq, shek, shoq,
shor, shoʻp, shum t.b. Bunday sh fonemasʻhʻhʻ sh, sh, sh sh tuʻrinde aytʻʻwʻ? sh
fonemasʻhʻhʻ renkleri yamasa tilde jumsalaturugʻ h waʻkilleri dep atalad?.

Sh sesi soʻzdinʻ basʻnda, wortasʻnda, aqʻrʻnda yesitilgen jerinde qollanʻla
beredi. Mʻsal?: shesh, ash, koʻshpek, koʻsh, koʻrpeshe, shadlʻq t.b.

Til aldʻj fonemasʻ?

J sesi woʻzininʻ maʻni ayʻrʻwshʻ? belggileri arqalʻ? qaraqalpaq tilinde basqa
dawʻssʻz fonemalargʻa fonema retinde qarama-qarsʻ? qoyʻlad?. J fonemasʻhʻhʻ til
aldʻ? uʻnli, juwʻʻhʻqʻ, awʻzlʻq belgileri wonʻhʻ tiykargʻ? fonologiyalʻq belgileri
bolʻp yesaplanad?. Sebebi, wol fonema retinde yerinlik w fonemasʻha, jabʻʻhʻqʻ b
fonemasʻha, sonor n fonemasʻha, murʻhlʻq m fonemasʻha, koʻmekey x fonemasʻha
haʻm basqa da dawʻssʻz fonemalargʻa usʻnday maʻni ayʻrʻwshʻ? belgileri arqalʻ?
qarama-qarsʻ? qoyʻlad? haʻm usʻlay jubaylasad?. Mʻsal?: j-w, jaz-waz, jaq-waq, j-b,
jas-bas, jaq-baq, j-n, jaz-naz, jaq-naq, j-m, jol-mol, j-x, jaq-xaq. t.b.

J fonemasʻw fonemasʻhan belgisi menen ajʻralʻp turadʻ? haʻm maʻni ayʻrad?. J-
uʻnli, til aldʻfonemasʻ?, al w-sonor, yerinlik fonema.

J haʻm w fonemalarʻhʻhʻ qalgʻan belgileri birdey: yekewi de juwʻʻhʻqʻ, yekewi
de awʻzlʻq fonemalar. J-b fonemalarʻ? da yeki belgisi menen bir-birinen ajʻralʻp
turad?. J-til aldʻ, juwʻʻhʻqʻ fonema, al b-yerinlik, jabʻʻhʻqʻ fonema. Bul belgiler
wolar dʻhʻ maʻni ayʻrʻwshʻ? belgileri bolad?. J-w, j-b fonemalarʻ? yeki oppozitsiyalʻ?
fonemalar qatarʻha kiredi. J-n fonemalarʻ? koʻp oppozitsiyalʻ? fonemalar. Sebebi,
wolar uʻsh belgisi menen bir-birinen ajʻralʻp turad?. J-uʻnli fonema, al n-sonor, j-
juwʻʻhʻqʻ, al n-jabʻʻhʻqʻ, j-awʻzlʻq fonema, al n-murʻhlʻq fonema. Biraq yekewi de
til aldʻ fonemalarʻ? Bul belgisi jagʻʻhan yekewi de birdey fonemalar. J-m
fonemalarʻ? da koʻp oppozitsiyalʻ? fonemalar. Sebebi, wolar toʻrt belgisi menen bir-

birinen ajʔalʔ turadʔ. J-til aldʔ fonemasʔ, al m-yerinlik fonema, j-uʔnli, al m-sonor, j-juwʔʂʔqʔ, m-jabʔʂʔqʔ, j-awʔzlʔq fonema, al m-murʔhlʔq fonema. J-x fonemalarʔ yeki belgisi menen bir-birinen ajʔalʔ turadʔ. J-uʔnli, til aldʔ fonemasʔ, x-koʔmekey, uʔnsiz fonema. Bul belgiler j haʔm x fonemalarʔhʔhʔ maʔni ayʔʔwshʔ belgileri bolʔp yesaplanadʔ. Al wolardʔhʔ qalgʔan belgileri birdey: yekewi de juwʔʂʔqʔ, yekewi de awʔzlʔq fonemalar.

J sesi soʔzdinʔ basʔnda haʔm wortasʔnda koʔplep ushʔʔasadʔ da, al soʔzdinʔ aqʔʔnda siyrek ushʔʔasadʔ. Mʔsalʔ: ilaʔj, rawaj, muʔnaj, shaj t.b. usagʔan soʔzlerde gʔana ushʔʔasadʔ.

Woʔzi menen qonʔsʔlas kelgen dawʔʂlʔardʔhʔ taʔsirine ushʔʔap j fonemasʔha da juwan, jinʔishke, juwan haʔm yerinlik, jinʔishke haʔm yerinlik bolʔp aytʔladʔ. Mʔsalʔ: jas, jel, jol, juʔwen, jenʔ, jul. Bunday j fonemasʔhʔhʔ j, j, j, j tuʔrinde aytʔʔwʔ j fonemasʔhʔhʔ renkleri dep ataladʔ. Bunday bir fonemanʔhʔ haʔr tuʔrli renklerde aytʔʔwʔfonologiyalʔq jaqtan aʔhmiyetli yemes.

Qaraqalpaq tilinde soʔzdinʔ basʔnda keletugʔun j sesi woʔzbek haʔm tuʔrkmen tilindegi y sesine tuwra keledi. Mʔsalʔ: jazʔw-yazʔw, jaq-yaq, juldiz-yulduz. t.b.

Til aldʔR fonemasʔ

R sesi fonema retinde qaraqalpaq tilinde basqa dawʔʂsʔz fonemalargʔa qarama-qarsʔ qoyʔladʔ. R fonemasʔhʔhʔ til aldʔ, sonor, dirildewik haʔm awʔzlʔq belgileri wonʔhʔ tiykargʔʔ maʔni ayʔʔwshʔ belgileri bolʔp yesaplanadʔ. Wol fonema retinde yerinlik p fonemasʔha, murʔhlʔq nʔ fonemasʔha, juwʔʂʔqʔ z fonemasʔha, til artʔ q fonemasʔha, uʔnsiz t fonemasʔha haʔm basqa da dawʔʂsʔz fonemalargʔa maʔni ayʔʔwshʔ belgileri arqalʔ qarama-qarsʔ qoyʔladʔ haʔm solay yetip jubaylasadʔ. Mʔsalʔ: r-p, tar, tap, qar-qap, r-z, jar-jaz, r-k, ter-tek, r-t, ar-at, or-ot. Demek, r fonemasʔ basqa dawʔʂsʔz fonemalardan qanday da bir maʔni ayʔʔwshʔ belgileri arqalʔ ajʔalʔ turadʔ haʔm maʔni ayʔʔwshʔʔq xʔzmetin atqaradʔ. R-p fonemalarʔ

u'sh belgisi menen bir-birinen ajralıp turad? ha'm ma'ni ayrlawshlq xzmetin atqarad? R-til ald?, sonor, dirildewik fonema, al p-yerinlik, u'nsiz, jabshq? fonema. Biraq, yekewi de awzlq fonemalar. Bul belgisi jag'han wolar yekewi de birdey fonemalar. R-z fonemalar? yeki belgisi menen bir-birinen ajralıp turad? R-sonor, dirildewik fonema, al z-u'nli, juwshq? fonema. Bul belgiler r ha'm z fonemalarhh' ma'ni ayrlawsh? belgileri bolıp yesaplanad? Al wolardh' qalg'an belgileri birdey: yekewi de til ald?, yekewi de awzlq fonemalar. R ha'm z fonemalar? yeki oppozitsiyal? fonemalar qatarha kiredi. R-k fonemalar? u'sh belgisi menen bir-birinen ajralıp turad? R-til ald?, sonor, dirildewik fonema, al k-til art?, u'nsiz, jabshq? fonema. Us? belgileri arqal? r ha'm k fonemalari ma'ni ayra alad? Biraq yekewi de awzlq fonemalar. Demek, r ha'm k fonemalar?ko'p oppozitsiyal? fonemalar. R-t fonemalar? yeki oppozitsiyal? fonemalar qatarha kiredi. Sebebi, wolar yeki belgisi menen ajralıp turad? ha'm ma'ni ayrlawshlq xzmet atqarad? R-sonor, dirildewik fonema, al t-u'nsiz, jabshq? fonema. R ha'm t fonemalarhh' qalg'an belgileri birdey: yekewi de til ald?, yekewi de awzlq fonemalar.

R fonemashh' ma'ni ayrlawsh? belgileri menen birge ma'ni ayrlamaytug'han belgileri de bar. R fonemas? dawsl? seslerdin' ta'sirine ushrap juwan, jin'ishke, juwan ha'm yerinlik, jin'ishke ha'm yerinlik bolıp aytlaw?r fonemashh' tiykarg'? yemes belgileri bolıp yesaplanad?. Mshal? ar, er, ter, or, o'r, ur t.b. Bunday r fonemashh' r, r, r, r tu'rinde aytlaw?r fonemashh' renkleri dep atalad?

R sesi qaraqalpaq til menen qatar rus tilinde de "dirildewik" ses dep atayd?. Tu'rkiy tillerde r sesi so'zdin' basnda qollanlmag'an. Ayrlm arab, pars?tillerinen ha'm rus tillerinen kirgen so'zlerde ushrasad?. Biraq aldnda ? ha'm i dawsl? sesleri qosıp aytlad?. Jazg'anda qosıp jazlmayd?. Mshal? raxmet-ıaxmet, rawaj-

ʔawaj t.b. al rus tilinen kirgen soʻzlerdinʼ basʔnda r sesine u haʼm uʼ sesleri qosʔ aytʔadʔ. Mʔsalʔ: rus-urus, Roza-uroza t.b.

Al soʻzdinʼ wortasʔnda haʼm aqʔʔnda r sesi qollanʔa bermeydi. Mʔsalʔ: Bazar, araz, koʻr, jer, araq t.b.

Til wortasʔy fonemasʔ

Y fonemasʔnʔnʼ tiykargʼʔ maʼni ayʔʔwshʔ belgileri, til wortasʔ, sonor, juwʔʔnqʔ, awʔlʔq belgileri wonʔnʼ foneologiyalʔq belgileri boladʔ. Usʔ belgileri arqalʔwol qaraqalpaq tilinde basqa dawʔssʔz fonemalargʼa fonema retinde qarama-qarsʔqoyʔadʔ. Mʔsalʔ: til aldʔs fonemasʔna, murʔnlʔq nʼ fonemasʔna haʼm basqa da dawʔssʔz fonemalargʼa fonema retinde qarama-qarsʔ qoyʔadʔ haʼm usʔlay jubaylasadʔ. Y-s, qoy-qos, tay-tas: y-n, oy-on, y-t, ay-at, jay-jat, y-nʼ, oy-onʼ ay-anʼ t.b. Mine, usʔnday belgileri arqalʔ basqa fonemalardan ajʔralʔp turadʔ haʼm maʼni ayʔʔwshʔʔq xʔzmet atqaradʔ. Y fonemasʔbasqa fonemalardan bir belgisi menen de, yeki belgisi menen de yamasa wannan da koʻp belgileri menen de ajʔralʔp turʔwʔ muʼmkin. Mʔsalʔ: y-s fonemalarʔ yeki belgisi menen bir-birinen ajʔralʔp turadʔ. Y-sonor, til wortasʔ fonemasʔ, al s-uʼnsiz, til aldʔ fonemasʔ. Al, wolardinʼ qalgʼan belgileri birdey: yekewi de juwʔʔnqʔ, yekewi de awʔlʔq fonemalar. Y haʼm s fonemalarʔ yeki oppozitsiyalʔ fonemalar qatarʔna kiredi. Y-n fonemalarʔ koʻp oppozitsiyalʔ fonemalar. Sebebi, wolar uʼsh belgisi menen bir-birinen ajʔralʔp turadʔ. Y-til wortasʔ, juwʔʔnqʔ, awʔlʔq fonema, al n-til aldʔ, jabʔʔnqʔ, murʔnlʔq fonema. Biraq yekewi de sonor dawʔssʔzlarʔ. Usʔbelgisi jagʼʔhan yekewi de birdey. Y-t fonemalarʔda koʻp oppozitsiyalʔ fonemalar qatarʔna kiredi. Sebebi, wolar uʼsh belgisi arqalʔbir-birinen ajʔralʔp turadʔhaʼm maʼni ayʔʔw usʔnʔn xʔzmet qʔadi. Y-til wortasʔ fonemasʔ, al t-til aldʔ fonemasʔ, y-juwʔʔnqʔ, t-jabʔʔnqʔ fonemasʔ, y-sonor dawʔssʔzʔ, al t-uʼnsiz fonema. Al wolardʔnʼ qalgʼan bir belgisi birdey: yekewi de awʔlʔq fonemalar. Y-nʼ fonemalari uʼsh belgisi menen bir-birinen ajʔralip turadi.

Y-til ortasi fonema bolsa, n'-kishkene tillik fonema, y-juwisingi bolsa, n'-jabisingi, y-awizliq fonema, al n'-murinliq fonema. Usi belgileri arqali olar ma'ni ayira aladi ha'm bir-birine qarama-qarsi qoyiladi. Mine usunday belgileri arqali y fonemasi basqa da dawissiz fonemalarg'a fonema retinde qarama-qarsi qoyiladi.

Y fonemasinin' qon'silas kelgen dawislilardin' ta'sirinen juwan, jin'ishke, juwan ha'm erinlik, jin'ishke ha'm erinlik bolip aytiliwi onin' tiykarg'i emes belgileri bolip esaplanadi. Misali: tay, kiy, oy, toy, qiy, tu'y, so'yle t.b. Bunday y fonemasinin' ha'r tu'rli renklerde aytiliwi fonologiyaliq jaqtan a'hmiyetli emes.

W sesi siyaqli Y sesi de dawislilarg'a jaqin bolip keledi ha'm qaraqalpaq tilinde bul ekewide jalg'an diftonglardi payda etedi. Biraq dawislilardan ayirmashilig'i bul ekewi de buwin quray almaydi.

Qaraqalpaq tilinin' tu'pkilikli so'zlerinde so'zdin' basinda y sesi ushiraspaydi, al so'zdin' ortasinda ha'm aqirinda ko'plep ushirasadi. Biraq so'zdin' basinda mudami e dawislisinin' ldinda jumsaladi. Misali: yegin/egin/, yeti/etik/, yesik/esik/ t.b. Biraq jaziwda e fonemasinin' o'zi jaziladi. Rus tilinen kirgen so'zlerde de ya, yu, e, yo ha'riplerinin' aldinda y ha'ribi qosilip aytiladi da, jaziwda qosip jazilmaydi. Misali: Yermakov/Ermakov/Yantar/yantar/ t.b.

Til arti k fonemasi.

Qaraqalpaq tilinde k sesi fonema retinde basqa dawissiz fonemalarg'a ma'ni ayiriwshi belgileri arqali qarama-qarsi qoyiladi. K fonemasinin' til arti, jabisingi, u'nsiz, awizliq belgileri onin' fonologiyaliq belgileri bolip esaplanadi. Sebebi, ol fonema retinde u'nli g fonemasina, juwisingi z fonemasina, murinliq n fonemasina, erinlik b fonemasina ha'm basqa da dawissiz fonemalarg'a usunday ma'ni ayiriwshi belgileri arqali qarama-qarsi qoyiladi ha'm solay etip jubaylasadi. Misali: k-g, ku'l-gu'l, ko'r-go'r, k-z, ju'k-ju'z, ek-ez, k-n, a'ke-a'ne, k-b, kel-bel, kir-bir, t.b.

K fonemasi basqa dawissiz fonemalardan bir belgisi menen de yamasa onnan da ko'p belgileri menen de ajiralip turadi. Misali: k-g fonemalar tek bir belgisi menen g'ana ajiraladi. K-u'nsiz, g-u'nli fonemalar. Al olardin' qalg'an belgileri birdey: ekewide til arti, ekewide jabisinqi, ekewide awizliq fonemalar. K-g fonemalari bir oppozitsiyali fonemalar qatarina kiredi. K-z fonemalari u'sh belgisi arqali bir-birine qarama-qarsi qoyiladi ha'm ma'ni ayiradi. K-til arti, jabisinqi, u'nsiz fonema, al z-til arti, juwisinqi, u'nli fonema. Biraq ekewide awizliq fonemalar. K ha'm z fonemalari ko'p oppozitsiyali fonemalar. K-n fonemalari da ko'p oppozitsiyali fonemalar. Sebebi, olar u'sh belgisi arqali bir-birine qarama-qarsi qoyiladi. K-til arti, u'nsiz, awizliq fonema, al N-til aldi, sonor, murinliq fonema. Al olardin' qalg'an bir belgisi birdey: ekewide jabisinqi fonemalar. K-b fonemalari eki belgisi menen ajiralip turadi ha'm bir-birine qarama-qarsi qoyiladi. K-til arti, u'nsiz fonema, al b-erinlik, u'nli fonema. K ha'm b fonemalarinin' qalg'an belgileri birdey, ekewide jabisinqi, ekewide awizliq fonemalar. K-b fonemalari eki oppozitsiyali fonemalar qatarina jatadi.

K fonemasi da qon'silas kelgen dawislilardin' ta'sirinen o'zinin' ha'r tu'rli renklerine iye. K fonemasinin' jin'ishke ha'm erinlik bolip aytiliwi onin' tiykarg'i emes belgileri bolip esaplanadi. Misali: ken', ko'l, kes, ku'l t.b.

K sesi ha'mme waqit jin'ishke buwinlarda ushirasadi, tek ayirim jag'daylarda rus tilinen ha'm rus tili arqali basqa tillerden kirgen so'zlerde g'ana juwan buwinlarda ushirasadi. Misali: kanal, sprapka, kapitan, kontsert, karta t.b.

K sesi so'zdin' basinda, ortasinda ha'm aqirinda ushirasa beredi. Misali: ko'l, kek, keme, o'kshe, eskek t.b.

Ayirim jag'daylarda k fonemasi juwisinqi renklerine iye boladi. Eki dawislinin' aralig'inda kelgende juwisinqi renklerinde aytiladi. Misali: eki, o'kirip,/jilaw/ , a'ne, teke t.b. Sonday-aq so'zdin' ortasinda ayirim u'nli yamasa

sonor dawissizlar menen dawislilardin' arasinda kelgende juwisingi bolip aytiliwi mu'mkin. Misali: ju'kli, o'rkesh, erkin t.b. Biraq k fonemasinin' juwisingi bolip aytiliwi so'zlerdin' ma'nisin o'zgertpeydi. Sebebi, jabisingi k fonemasinin' qaraqalpaq tilinde juwisingi jubaylasi joq.

So'zdin' aqiri u'nsiz k sesine pitse og'an dawislidan baslang'an qosimta k sesi g sesine aylanadi. Misali: etik-etigi, erik-erigi, esik-esigi.

Til arti g fonemasi.

G fonemasinin' tiykarg'i ma'ni ayiriwshi belgileri til arti, u'nli, jabisingi, awizliq bolip keliwi onin' fonologiyaliq belgileri bolip esaplanadi. Usi belgileri arqali qaraqalpaq tilinde basqa dawissiz fonemalarg'a fonema retinde u'nsiz k fonemasina, til aldi t fonemasina, murinliq m fonemasina, juwisingi j fonemasina ha'm basqa da dawissizlarg'a usunday belgileri arqali qarama-qarsi qoyiladi ha'm solay etip jubaylasadi. Misali: g-k, ku'l-gu'l, g-m, ga'p-ma'p, g-t, gu'r-tu'r, ga'p-ta'p, g-s, ga'l-sa'l t.b. Mine, usunday belgileri arqali g fonemasi ma'ni ayiriwg'a qatnasadi ha'm basqa da fonemalardan ajiralip turadi. G-k fonemalari tek bir belgisi arqali g'ana ajiralip turadi. G-u'nli, k-u'nsiz fonemalar. Al, olardin' qalg'an belgileri birdey: ekewide til arti, ekewide jabisingi, ekewide awizliq fonemalar. G-k fonemalari bir oppozitsiyali fonemalar qatarina kiredi. G-t fonemalari da bir oppozitsiyali fonemalar. Sebebi, olar bir belgisi arqali bir-birinen ajiralip turadi, ha'm fonema retinde qarama-qarsi qoyiladi. G-til arti fonemasi, al t-til aldi fonemasi. G ha'm t fonemalarinin' qalg'an belgileri birdey: ekewide jabisingi, ekewide u'nli, ekewide awizliq fonemalar. G-m fonemalari u'sh belgisi arqali bir-birinen ajiralip turadi ha'm fonema retinde qarama-qarsi qoyiladi. G-til arti, u'nli, awizliq fonema, al m-erinlik, sonor, murinliq fonema. Biraq ekewide jabisingi fonemalar. Usi bir belgisi arqali olar bir-birine jaqin fonemalar. G-s fonemalari u'sh belgisi menen bir-birinen ajiralip turadi ha'm usi u'sh belgisi

arqali olar bir-birine fonema spatinda qarama-qarsi qoyiladi. G-til arti, jabisinqi u'nli fonema, al s-til aldi, juwisinqi u'nsiz fonema. Biraq ekewide awizliq fonemalar. Mine, usinday belgileri arqali g fonemasi basqa fonemalardan ajiralip turadi.

Usinday ma'ni ayiriwshi belgileri menen bir qatarda ma'ni ayirmaytug'un belgileri de bar. G fonemasinin' jin'ishke ha'm erinlik bolip aytiliwi onin' tiykarg'i emes belgileri bolip esaplanadi. Misali: g'ap, giyne, gu'l, gu'li. Bunday g fonemasinin' ha'r tu'rli renklarde aytiliwi fonologiyaliq jaqtan a'hmiyetli emes. Al g fonemasi juwan buwinlarda tek rus tilinen ha'm rus tili arqali basqa tillerden kirgen so'zlerde g'ana ushirasadi. Misali: vagon, tsigan, gazeta t.b.

G fonemasi eki dawislinin' arasinda kelgende juwisinqi renklarde aytiladi. Misali: ju'gir, tigis, to'gin, shigin ha'm t.b. So'zdin' ortasinda ayirim u'nli yamasa sonor dawissizlar menen dawislilardin' arasinda kelgende de juwisinqi bolip aytiliwi mu'mkin. Misali: ju'rgen, du'zgi, gu'zgi t.b. G fonemasinin' bunday juwisinqi bolip aytiliwi so'zlerdin' ma'nisin o'zgertpeydi. Sebebi, g fonemasinin' qaraqalpaq tilinde juwisinqi jubaylasi joq. Bul fonemanin' jabisinqi ha'm juwisinqi bolip aytilg'an sesleri bir-birine fonema retinde qarama-qarsi qoyiladi.

G sesi so'zdin' basinda, ortasinda ushirasa beredi. Misali: gez, gu'rek, tegin, shigin t.b. Al so'zdin' aqirinda tek rus tilinen kirgen so'zlerde g'ana ushirasadi. Misali: miting, lozing, geolog t.b.

Kishkene tillik q fonemasi.

K sesi fonema retinde qaraqalpaq tilinde basqa dawissizlarg'a ma'ni ayiriwshi belgileri arqali to'mendegishe qarama-qarsi qoyiladi. Q fonemasinin' kishkene tillik, jabisinqi, u'nsiz, awizliq bolip keliwi onin' tiykarg'i ma'ni ayiriwshi yamasa fonologiyaliq belgileri boladi. Sebebi, ol fonema retinde basqa da dawissiz fonemalarg'a fonema retinde qarama-qarsi qoyiladi.

Q fonemasinin' joqaridag'iday tiykarg'i ma'ni ayiriwshi belgileri menen qarat ma'ni ayirmaytug'un, fonologiyaliq jaqtan a'hmiyetli emes belgileri de bar. Q fonemasinin' juwan ha'm erinlik bolip aytiliwi onin' tiykarg'i emes belgileri bolip esaplanadi. Misali: qas, qos, qul, qis t.b. Al jin'ishke buwinlarda tek a' dawislisinin' aldinda g'ana keledi. Qa'dem, qa'dir, qa'siyet.

Q sesi so'zdin' basinda, ortasinda ha'm aqirinda kele beredi. Misali: qala, saqla, aqil, sasqliq, xalq,aq, haq t.b. Ko'pshilik jag'daylarda so'zdin' ortasinda kelgende q sesi juwisingi x siyaqli bolip aytiladi. Misali: eki dawislinin' aralig'inda kelgende /saxla, oxuw, soxir/, dawislilar menen sonorlardin' aralig'inda kelgende / jahla, ohlaw, ihlas t.b./ dawisli sesler menen juwisingi dawissizlar aralig'inda kelgende /saxshi, saxla t.b. / juwisingi x sesi siyaqli bolip aytiladi. Biraq jaziwdaq sesi jaziladi.

Tu'bir so'zdin' keyni q sesine pitse, og'an dawislidan baslang'an qosimta q sesi g' sesine aylanadi. Misali: qaq-qag'ip, soq-sog'ip, aq-ag'ip t.b.

Kishkene tillik G' fonemasi.

G' fonemasinin' kishkene tillik, u'nli, juwisingi, awizliq belgileri onin' tiykarg'i ma'ni ayiriwshi belgileri bolip esaplanadi. Usi belgileri arqali ol qaraqalpaq tilinde basq adawissiz fonemalarg'a fonema retinde qarama-qarsi qoyiladi ha'm jubaylasadi. Misali: g'-q, g'az-qaz, g'-t, g'aq-taq, g'-s, g'az-saz.

G' fonemasi basqa dawissiz fonemalardan usinday ma'ni ayiriwshi belgileri arqali ajiralip turadi. Ma'selen, g'-q fonemalari eki belgisi menen bir-birinen ajiralip turadi ha'm fonema retinde bir-birine qarama-qarsi qoyiladi. G'-u'nli, juwisingi fonema, al q-u'nsiz, jabisingi fonema. Al, olardin' qalg'an belgileri birdey: ekewide kishkene tillik, ekewide awizliq fonemalar. G'-q fonemalari eki oppozitsiyali fonemalar qatarina kiredi. G'-t fonemalari u'sh belgisi menen bir-birinen ajiralip turadi ha'm usi belgileri arqali ma'ni ayira aladi. G'-kishkene tillik,

u'nli, juwisingi fonema, t-til aldi, u'nsiz, jabisingi fonema. Biraq g' ha'm t fonemalarinin' ekewide awizliq fonemalar. Ekewinin'de bul bir belgisi birdey. G'-s fonemalari eki oppozitsiyali fonemalar. Sebebi, olar eki belgisi boyinsha birbirine qarama-qarsi qoyiladi ha'm ajiralip turadi. G'-u'nli, kishkene tillik fonema, al s-u'nsiz, til aldi fonema. G'-s fonemalarinin' qalg'an belgileri birdey: ekewide juwisingi, ekewide awizliq fonemalar.

Mine, biz joqarida g' fonemasinin' ma'ni ayiriwshi belgilerin ko'rip o'ttik. Usinday ma'ni ayiriwshi belgileri arqali basqa da dawissiz fonemalardan ajiralip turadi ha'm fonema retinde qarama-qarsi qoyiladi.

G' sesi ha'mme waqit juwan dawislilar menen qon'silas keledi. Tek a' dawislisi menen Qatar kelip jin'ishke buwinda keledi. Misali: g'a'lle, g'a'zep, g'a'ziyne.

G' sesi so'zdin' basinda, ortasinda ha'm qosimtalarda ushirasadi, al so'zdin' aqirinda ushiraspaydi.

G' fonemasinin' juwan, jin'ishke, juwan ha'm erinlik bolip aytiliwi onin' tiykarg'i emes belgileri bolip esaplanadi. Misali: g'az, g'ulan, g'a'zep. Bunda g' fonemasinin' g', g', g' tu'rinde aytiliwi g' fonemasinin' renkler dep ataladi.

Kishkene tillik x fonemasi

X sesi fonema retinde qaraqalpaq tilinde basqa dawissizlarg'a ma'ni ayiriwshi belgileri boyinsha to'mendegishe qarama-qarsi qoyiladi. X fonemasinin' tiykarg'i ma'ni ayiriwshi belgileri kishkene tillik, u'nsiz, juwisingi, awizliq bolip keliwi onin' fonologiyaliq belgileri bolip esaplanadi. Ol fonema retinde u'nli z fonemasina, jabisingi b fonemasina, murinliq n fonemasina, til aldi j fonemasina qarama-qarsi qoyiladi ha'm solay etip jubaylasadi. Misali: x-z, xat-zat, x-b, xat-bat, x-n, xan-nan, xan-jan t.b.

X fonemasi basqa fonemalardan ma'ni ayirivshi belgilerinin' birewi yamasa onnan da ko'birek belgileri arqali ajiralip turadi. Ma'selen, x-z fonemalari eki belgisi menen bir-birinen ajiralip turadi ha'm fonema retinde qarama-qarsi qoyiladi. X-u'nsiz, kishkene tillik fonema, al z-u'nli, tilaldi fonemasi. Al, olardin' qalg'an belgileri birdey: ekewide juwisingi fonemalar. Fonologiyada buleki fonemani eki oppozitsiyali fonemalar dep ataydi.

x-b fonemalari u'sh belgisi menen bir-birinen ajiralip turadi. X-kishken tillik, u'nsiz, juwisingi fonema, al b-erinlik, u'nli, jabisingi fonema. Biraq ekewide awizliq fonemalar. X-b fonemalari ko'p oppozitsiyali fonemalar qatarina kiredi. X-n fonemalari da ko'p oppozitsiyali fonemalar qatarina kiredi. X-n fonemalari da ko'p oppozitsiyali fonemalar. Sebebi, olar to'rt belgisi boyinsha da bir-birinen ajiralip turadi ha'm fonema retinde qarama-qarsi qoyiladi. X-kishkene tillik, u'nsiz, juwisingi, awizliq fonema bolsa, al n-til aldi, sonor, jabisingi, murinliq fonema. X-j fonemalari eki belgisi boyinsha bir-birinen ajiralip turadi ha'm usi belgileri arqali fonema retinde bir-birine qarama-qarsi qoyiladi. X-u'nsiz, kishken tillik fonema, al j-u'nli, til aldi fonema. Al, olardin' qalg'an belgileri birdey: ekewide awizliq, ekewide juwisingi fonemalar. X ha'm j fonemalari eki oppozitsiyali fonemalar qatarina kiredi.

X sesi tilimizdegi so'zlerde siyrek ushirasadi ha'mso'zdin' basinda ha'm ortasinda keledi. Misali: xat, xabar, paxta, baxit t.b. Rus tilinen ha'm rus tili arqali basqa tillerden kirgen so'zlerde de ushirasadi. Misali: tsex, mexanizm, sovxoz t.b.

Kishkene tillik n' fonemasi.

N' sesi fonema retinde qaraqalpaq tilinde basqa dawissizlarg'a ma'ni ayirivshi belgileri boyinsha to'mendegishe qarama-qarsi qoyiladi. N' fonemasinin' tiykarg'i ma'ni ayirivshi belgileri kishkene tillik, sonor, jabisingi, murinliq bolip keliwi onin' fonologiyaliq belgisi bolip esaplanadi. Sebebi, ol fonema retinde u'nsiz q

fonemasina, juwisingi s fonemasina, erinlik p fonemasina, awizliq l fonemasina ha'm bulardan basqa da dawissizlarg'a usinday belgileri arqali qarama-qarsi qoyiladi ha'm solay etip jubaylasadi. Misali: n'-q, an'-aq, n'-s, tan'-tas, n'-p, ten'-tep, n'-l, an'-al t.b.

Mine usinday belgileri arqali fonemalar bir-birinen ajiralip turadi. Bulardin' birewleri bir belgisi menen ajiralip tursa, qalg'an belgileri birdey bolip keledi. Misali: n'-q fonemalari eki belgisi menen bir-birinen ajiralip turadi ha'm fonema retinde bir-birine qarama-qarsi qoyiladi. N'-sonor, murinliq fonema, al q-u'nsiz awizliq fonema. Olardin' qalg'an belgileri birdey. N' ha'n q fonemalari eki oppozitsiyali fonemalar qatarina kiredi. N'-s fonemalari ko'p oppozitsiyali fonemalar. Sebebi, olar to'rt belgisi menen de bir-birinen ajiralip turadi ha'm fonema retinde bir-birine qarama-qarsi qoyiladi. N'-kishkene tillik, sonor, jabisingi, murinliq fonema, al s-til aldi, u'nsiz, juwisingi, awizliq fonema. N'-p fonemalari da ko'p oppozitsiyali fonemalar. Sebebi, olar u'sh belgisi arqali bir-birinen ajiralip turadi ha'm fonema retinde bir-birine qarama-qarsi qoyiladi. N'-kishkene tillik, al p-erinlik fonema, n'-sonor, al p-u'nsiz fonema, n'-murinliq fonema, p-awizliq fonema. Al olardin' qalg'an bir belgisi birdey: ekewide jabisingi fonemalar. N'-l fonemalari da u'sh belgisi arqali bir-birinen ajiralip turadi. N'-kishkene tillik, jabisingi, murinliq fonema, al l-til aldi, juwisingi, awizliq fonema. Usi belgileri arqali olar fonema retinde bir-birine qarama-qarsi qoyiladi. Bul fonemalar da ko'p oppozitsiyali fonemalar bolip esaplanadi.

Biz joqarida n' fonemasinin' ma'ni ayiriwshi belgilerin ko'rip o'ttik. Usinday ma'ni ayiriwshi belgileri menen bir qatarda n' fonemasinin' ma'ni ayirmaytug'un belgileri de bar. N'-fonemasinin' a, I dawislilari menen Qatar kelip juwan a', i, e dawislilari menen qon'silas kelip juwan ha'm erinlik, o', u' dawislilari menen qon'silas kelip jin'ishke ha'm erinlik bolip aytiliwi n' fonemasinin' /tiykarg'i

ha'm/ tiykarg'i emes belgileri bolip esaplanadi. Misali: an', tin, tan'irim, ten', ton', tun'g'ish, on'men', tu'n'iliw ton' t.b. Bunday n' fonemasinin' n', n', n', n' tu'rinde aytiliwi n' fonemasinin' renkleri yamasa tilde jumsalaturug'un wa'killeri dep ataladi.

N' sesi so'zdin' ortasinda, aqirinda ha'm qosimtalarda ushirasadi. Misali: an', ten', an'sat, on'la, balan', ag'an' t.b. Al so'zdin' basinda ushiraspaydi.

Ko'mekey dawissiz H fonemasi.

H fonemasinin' ko'mekey, u'nsiz, juwisiinqi ha'm awizliq bolip keliwi onin' tiykarg'i ma'ni ayiriwshi belgileri bolip esaplanadi. Usi belgileri arqali ol qaraqalpaq tilinde basqa dawissiz fonemalarg'a fonema retinde qarama-qarsi qoyiladi. Ol fonema retinde u'nli b fonemasina, jabisiinqi p fonemasina, til aldi d fonemasina ha'm basqa da dawissizlarg'a usunday belgileri arqali qarama-qarsi qoyiladi ha'm usilay jubaylasadi. Misali: h-b, ha'r-bir, h-p, ha'm-pa'm, h-d, ha'm-da'm t.b. Usi misallardan-aq ko'rinip turipti h fonemasi ma'ni ayiriwshi xizmet atqara alatug'unlig'i. ol basqa fonemalardan ma'ni ayuiriwshi belgileri arqali ajiralip turadi. Misali: h-b fonemalari da u'sh belgisi arqali bir-birinen ajiralip turadi. H-ko'mekey, u'nsiz, juwisiinqi fonema, al b-erinlik, u'nli, jabisiinqi fonema. Usi belgileri arqali olar fonema retinde bir-birine qarama-qarsi qoyiladi. Al, olardin' qalg'an belgileri birdey: ekewide awizliq fonemalar. H-b fonemalari ko'p oppozitsiyali fonemalar qatarina kiredi. H-p fonemalari eki belgisi boyinsha bir-birinen ajiralip turadi. H-ko'mekey, juwisiinqi fonema, al p-erinlik, jabisiinqi fonema. Biraq ekewide awizliq, ekewide u'nsiz fonemalar. Bul belgileri boyinsha olar birdey fonemalar boladi. Demek, h ha'm p fonemalari eki oppozitsiyali fonemalar. Sebebi, olar u'sh belgisi arqali bir-birinen ajiralip turadi ha'm fonema retinde bir-birine qarama-qarsi qoyiladi. H-ko'mekey, juwisiinqi u'nsiz fonema, al

d-til aldi, jabisingi, u'nli fonema. H ha'm d fonemalarinin' qalg'an bir belgisi birdey: ekewide awizliq fonemalar.

H sesi tu'pkilikli so'zlerde siyrek ushirasadi. Arab ha'm parsi tillerinen kirgen so'zlerde ko'plep ushirasadi. Misali: baha, ma'ha'l, ba'ha'r, haywan t.b.

Juwmaq

Biz bul miynetimizde qaraqalpaq tilinin' dawissiz fonemalarinin' ma'ni ayiriwshi ha'm ma'ni ayirmaytug'un belgilerin ha'r ta'repleme ko'rip shiqtiq.

Da'slep tildin' en' kishkene birligi bolg'an fonema haqqinda tu'siniklerge iye boldiq. Lingvistika iliminin' tariyxinda "fonema" tu'sinigine tiykar salg'an adam, rus-polyak ilimpazi I.A. Boduen de Kurtene ekenin, onin' fonema haqqinda ilimi sha'kirtleri ta'repinen izertlewdi dawam etilgenligin atap o'ttik.

Jumista fonema-tildegi ma'nili birlikler bolatug'un so'z ha'm morfemalardi payda etiwshi ha'm olardi ajjratiw ushin xizmet qilatug'un, artikuliyatsiyaliq ha'm akustikaliq jaqtan o'zinshelik o'zgesheliklerge iye bolg'an tildin' en' kishkene birliklerinen esaplanatug'un ayriqsha diqqat penen ko'rsettik.

Biz dawissiz fonemalardin' fonemaliq qurilisin aniqlag'anda rus tilinen ha'm rus tili arqali qaraqalpaq tiline kirgen so'zlerdi ha'm fonemalardi da esapqa aldiq.

Qaraqalpaq tilinin' dawissiz fonemalari ilimpazlar ta'repinen ha'r ta'repleme izertlenip atir. Biraq bul izertlewler ele de jetkiliksiz. Ele de bolsa teren'irek izertlense, bunnan da jaqsiraq bolar edi.

Qaraqalpaq tilinin' dawisli sesler menen dawissiz seslerdin' ayirmashilig'i-dawislilar buwin quray aladi, al dawissiz sesler buwin quray almaydi. Ja'ne de dawislilar menen dawissizlardin' ayirmasi dawislilar tek dawistan turadi da, al dawissizlar dawis penen qosa shawqim da boladi. Dawislilardi aytqanda o'kpeden shiqqan hawa ag'imi awiz boslig'inin' hesh jerinde tosqinliqqa ushiramaydi, al

dawissizlardi aytqanda o'kpeden shiqqan hawa ag'imi awiz boslig'inin' bir jerinde tosquinliqqa ushiraydi.

Qaraqalpaq tilinde dawissiz fonemalar jasaliw ornina qaray, jasaliw usilina qaray, dawistin' qatnasina qaray, awiz ha'm murin boslig'inin' resonator xizmetin atqariwina qaray fonema retinde bir-birine qarama-qarsi qoyilatug'un ko'plegen misallar menen ko'rsettik.

Jasaliw ornina qaray erinlik, til aldi, til ortasi, til arti, kishkene tillik, ko'mekey dawissizlari bolip fonema retinde bir-birine qarama-qarsi qoyiladi. Misali: ber-ter-ker, b-erinlik fonema, t-til aldi fonemasi, k-til arti fonemasi. Usi belgileri arqali olar bir-birinen ajiralip turadi ha'm ma'ni ayiriw ushin xizmet qiladi.

Jasaliw usulina qaray dawissiz fonemalar jabisinqi, juwisingi, dirildewik bolip fonema retinde bir-birine qarama-qarsi qoyiladi. Misali: qam-qar-qas, m-erinlik fonema, r-dirildewik fonema, s-juwisingi fonema. Usunday belgileri arqali basqa da dawissiz fonemalar bir-birine fonema spatindan qarama-qarsi qoyiladi ha'm ma'ni ayiriw ushin xizmet qiladi.

Dawistin' qatnasina qaray da dawissiz fonemalar sonorlar ha'm shawqimlilar bolip bo'linedi. Shawqimli dawissizlardin' o'zi u'nli ha'm u'nsiz fonemalar bolip bo'linedi. Demek, dawistin' qatnasina qaray sonor, u'nli, u'nsiz bolip fonema retinde bir-birine qarama-qarsi qoyiladi. Misali: may-bay-pay, m-sonor dawissizi, b-u'nli dawissiz fonema, p-u'nsiz dawissiz fonema. Mine usunday belgileri arqali olar ayirilip tur. Basqa belgileri boyinsha olar birdey.

Awiz ha'm murin boslig'inin' resonator xizmetin atqariwina qaray awizliq ha'm murinliq dawissizlari bolip fonema spatinda bir-birine qarama-qarsi qoyiladi. Misali: mol-bol, nar-dar, m-murinliq fonema, b-awizliq fonema, n-murinliq fonema, al d-awizliq fonema.

Solay etip qaraqalpaq tilinde ayiriwshi belgileri menen bir qatarda dawissiz fonemalardin' ma'ni ayirmaytug'un tiykarg'i emes belgileri de esapqa alindi. Ma'selen, tas degen so'zdegi t fonemasinin' ma'ni ayiriwshi belgileri: t-u'nsiz/sebebi u'nli d bar/, t-til aldi /sebebi til arti k erinlik p bar/, t-jabisingi /sebebi juwisingi s bar/, bulardin' ba'ri t fonemasinin' ma'ni ayiriwshi belgileri bolsa, endi t fonemasinin' juwan uekeni, eziwlik ekeni onin' ma'ni ayiriwshi belgileri emes. Sebebi, ol belgileri so'zdin' ma'nisin o'zgertiwge qatnaspaydi. Salistirin', tas-testus-tu's. bul so'zlerdin' birinshisinde t-juwan, ekishisinde jin'ishke, u'shinshisinde juwan erinlik, to'rtinshisinde jin'ishke erinlik. Bul belgilerdin' ha'mmesi t fonemasinin' renklerin an'latatug'un ma'ni ayiriwg'a qatnaspaytug'un belgileri bolip tabiladi.

Paydalanilg'an a'debiyatlar.

1. Abdua'zizov A.A. "u'zbek tilining fonologiyasi va morfonologiyasi". Toshkent. 1992.
2. Aralbaev J. "fonetisheskoe sistema sobremennogo karakalpaxskogo yazika",Alma-Ata, 1949
3. Beknazarova R.S. Konsonontizm sobremennogo karakalpaxskogo yazika. Kiev. 1972.
3. Beknazarova R.S. "Materiali eksperimentalino-fonetisheskogo issledobaniya soglasniq sobrenennogo literaturnogo karakalpaxskogo yazika". Bestnik Karalp. Filiala AN UzSSR, 1971 № I, s.61-64.
- 4.